

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SOSYO-EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNE
TARTIŞMALAR: SABRİ ÜLGENER VE NİYAZİ BERKES ÖZELİNDE
MUKAYESELİ BİR ANALİZ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİH ERMİŞ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. HÜSNÜ BİLİR

AKSARAY 2023

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ’NİN SOSYO-EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNE
TARTIŞMALAR: SABRİ ÜLGENER VE NİYAZİ BERKES ÖZELİNDE
MUKAYESELİ BİR ANALİZ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATİH ERMİŞ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HÜSNÜ BİLİR

AKSARAY 2023

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Fatih
Soyadı : ERMİŞ
Bölümü : İktisat
İmza :
Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Sistemi Üzerine
Tartışmalar: Sabri Ülgener ve Niyazi Berkes Özelinde Mukayeseli Bir Analiz

İngilizce Adı : Discussions On The Sosyo-Economic System Of The Ottoman
State: A Comparative Analysis Special Of Sabri Ülgener And Niyazi Berkes

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Fatih ERMİŞ

İmza :

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Fatih ERMİŞ tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Sistemi Üzerine Tartışmalar: Sabri Ülgener ve Niyazi Berkes Özelinde Mukayeseli Bir Analiz” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Hüsnü BİLİR

İmza

İktisat Anabilim Dalı/ Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Fatma Zişan KARA

İktisat Anabilim Dalı/ Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Rahime Hülya ÖZTÜRK

İktisat Anabilim Dalı / Selçuk Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 19/01/2023

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih
ve..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimine başladığım günden beri akademik çalışmamda bana devamlı yol gösteren, bütün sorularıma içtenlikle cevap veren, tez süresi boyunca beni devamlı motive eden, çok sevgi ve saygı duyduğum değerli hocam Doç. Dr. Hüsnü BİLİR'e şükranlarımı sunarım. Yüksek lisans ders döneminde eğitimimi tamamlamam konusunda yardımcı olan, samimi bir şekilde ilgilenen Doç. Dr. Arif İĞDELİ hocama teşekkürü borç bilirim. Yüksek lisans eğitimim boyunca bana destek olan sevgili eşim Elif ERMİŞ'e ve bu süreçte ilgimden mahrum kalan kızlarım Sümeyra ERMİŞ ve Rümeysa ERMİŞ'e, tez süresince bana yardımcı olan sevgili mesai arkadaşım, Müdürüm Muhammet Emin BOYSAK'a teşekkür ederim.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
OSMANLI DEVLETİ’NİN SOSYO-EKONOMİK SİSTEMİ ÜZERİNE
TARTIŞMALAR: SABRİ ÜLGENER VE NİYAZİ BERKES
ÖZELİNDE MUKAYASELİ BİR ANALİZ
(Yüksek Lisans Tezi)

FATİH ERMİŞ, AKSARAY 2023

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Niyazi Berkes ile Sabri Fehmi Ülgener’in eserleri çerçevesinde feodalizm-kapitalizm tartışmalarına odaklanılmıştır. Berkes’in Osmanlı sisteminin ne feodalist ne de kapitalist olarak tasvir edilebileceğini daha ziyade despotik bir karakter taşıdığını ileri sürerken, Ülgener’in Osmanlı Devleti’nin tasavvuf zihniyetinin etkisiyle kapitalizme geçiş yapamadığı görüşünü savunduğu görülmektedir. Bu çalışmanın temel iddiası ise Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik yapısının tam anlamıyla feodal, kapitalist ve despotik olarak nitelendirilemeyeceği, kendine özgü bir sistem olarak tanımlanabileceğidir. Çünkü Osmanlı toplumundaki köylü ile feodal sistemdeki serf benzer özellikleri sahip olsalar da yerel

yönetici olan tımar beyi ile feodal senyör arasında bir benzerlik bulunmadığı söylenebilir. Feodal beyin toprak üzerinde mülkiyeti sözleşmeye dayanmakta iken tımar beyi devletin görevlisi olarak çalıştığı için toprak malikliği yoktu. Çünkü mülkiyet kavramı üretim sistemleri arasında farklılık ve benzerliği sağlayan en önemli yol ayrımıdır. Feodal bey yargı yetkisi kullanırken, tımar beyi yargı yetkisine sahip değildi. Bu noktadan hareketle Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının feodal sistemden ayrıştığı söylenebilir. Ayrıca Osmanlıların kapitalist üretim yapısına da sahip olmadığı ileri sürülebilir. Çünkü Osmanlıların devlet düzeni ekonomik anlamda güçlü ve söz sahibi bir sınıfın ortaya çıkmasına izin vermeyecek bir yapıya sahipti. Bu durum da sermayenin özel ellerde birikmesine engel oluyordu. Ayrıca Osmanlı'da üretim faktörlerinin mülkiyeti özel kesimin elinde bulunmamaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısının feodalizme de kapitalizme de benzemediği ve kendine has bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Bilim Kodu: 115105

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Feodalizm, Osmanlı Ekonomisi

Sayfa Adedi: 115

Danışman: Doç. Dr. Hüsnü BİLİR

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL
SCIENCES
DISCUSSIONS ON THE SOSYO-ECONOMIC SYSTEM OF THE
OTTOMAN STATE: A COMPARATIVE ANALYSIS SPECIAL OF
SABRİ ÜLGENER AND NİYAZİ BERKES
(M.A. Thesis)
FATİH ERMİŞ, AKSARAY 2023

ABSTRACT

This study aims to examine the socio-economic structure of the Ottoman Empire. In this direction, the focus is on feudalism-capitalism discussions within the framework of the works of Niyazi Berkes and Sabri Fehmi Ülgener. While Berkes argues that the Ottoman system can be described as neither feudalist nor capitalist, but rather than as a despotic character, it's seen that Ülgener defends the view that the Ottoman Empire could not make the transition to capitalism under the influence of the Sufi mentality. The main claim of this study is that the socio-economic structure of the Ottoman Empire cannot be fully characterized as feudal, capitalist and despotic, but can be defined as a unique system. Because although the peasants in the Ottoman society and the serfs in the feudal system have similar characteristics, it can be said that there is no similarity between the local administrator, the timar lord and the feudal lord. While the feudal lord was based on a contract, there was no land ownership because the timar lord worked as an official of the

state. Because the concept of ownership is the most important road separation that provides difference and similarity between production systems. While the feudal lord exercised jurisdiction, the fief lord did not. From this point of view, it can be said that the Ottoman socio-economic structure diverged from the feudal system. It can also be argued that the Ottomans did not have a capitalist production structure. The state order of the Ottomans had a structure that would not allow the emergence of an economically powerful and influential class. This situation prevented the accumulation of capital in private hands. In addition, the ownership of the factors of production in the Ottoman Empire was not in the hands of the private sector. In this respect, it can be said that the socio-economic structure of the Ottoman Empire was not similar to feudalism or capitalism and that it had a unique structure.

Science Code : 115105

Key Words : Capitalism, Feudalism, Ottoman Economy

Page Number : 115

Supervisor: Doç. Dr. Hüsnü BİLİR

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU.....	ii
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI	iii
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar VE ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	2
FEODALİZM VE KAPİTALİZM TARTIŞMALARI	2
1.1. Feodal Ekonomik Sistem.....	2
1.1.1. Feodalizmin Tanımı	5
1.1.2 Feodalizmin Özellikleri	6
1.2. Kapitalist Ekonomik Sistem	10
1.2.1. Kapitalizmin Ortaya Çıkışı.....	13
1.2.2. Ticaret Kapitalizmi	14
1.2.2.1. Merkantilizm	15
1.2.2.2. Fizyokrasi.....	17
1.2.3. Sanayi Kapitalizmi	19

1.3. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmaları	19
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPLUMSAL HAYAT VE EKONOMİ...	25
2.1.Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Yapısı	26
2.1.1.Millet Sistemi	27
2.1.2.Âyan ve Eşraf	29
2.1.3 Osmanlıda Vakıflar ve Vakıfların Konumu	30
2.1.4. Osmanlı Toplumunda Sınıf.....	32
2.1.4.1 Yönetici (Askeri) ve Ulema Sınıfı	33
2.1.4.2. Reaya: Vergi Mükellefi Sınıfı	33
2.1.4.2.1. Osmanlı'da Köylü Yaşamı	34
2.1.4.2.2 Osmanlı'da Kent Yaşamı	34
2.1.4.2.3. Osmanlı'da Gayrimüslim Varlığı	37
2.1.5. Osmanlı Toplumunda Modernleşme Çabaları	38
2.2. Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Yapısı.....	39
2.2.1. Osmanlı Toprak Sistemi ve Vergi	42
2.2.1.1 Osmanlıda Vergi.....	42
2.2.1.2. Tımar Sistemi	43
2.2.1.3. İltizam Usulü.....	44
2.2.2. Osmanlıda Mülkiyet Kavramı.....	44
2.2.3. Osmanlıda Para Kullanımı	45
2.2.4. Osmanlıda Pazar	47
2.2.5. Loncalar ve İşlevi	48
2.2.6. Osmanlıda Merkantilizm	48
2.2.7. Osmanlıda Sanayileşme Temayülü.....	50
2.2.7.1. Osmanlıda Tanzimat Dönemi Zihniyeti	51
2.2.7.1.1. Tanzimat Dönemi ve Sonrası Sanayileşme Girişimleri	52
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	56
OSMANLI SİSTEMİNE DAİR FEODALİZM-KAPİTALİZM	
TARTIŞMALARI	56

3.1. Sabri F. Ülgener’e Göre Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı	60
3.1.1 Ülgener’in Hayatı	61
3.1.1.1. Weberci Bakış Açısı.....	62
3.1.1.1.1. Din ve Ekonomi	64
3.1.2. Zihniyet ve İktisadi Davranış.....	65
3.1.3. Ülgener’in Penceresinden Osmanlı Ekonomisi.....	67
3.2. Niyazi Berkes’e Göre Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı	69
3.2.1. Niyazi Berkes’in Hayatı	70
3.2.2. Berkes’in Düşünce Dünyasının Analizi	70
3.2.2.1 Karl Marx ve Marksist Bakış Açısı	72
3.2.3. Berkes’in Osmanlı Ekonomisi’ne Bakışı.....	74
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	77
OSMANLI SOSYO-EKONOMİSİ: SABRİ ÜLGNER VE NİYAZİ BERKES KARŞILAŞTIRMASI	77
SONUÇ	85
KAYNAKÇA	89
AKSARAY TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	100

TABLÖLAR VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Feodalizmde Sınıf Hiyerarşisi ve Sorumluluk.....	9
Tablo 2.1. XVI. Yüzyıl Kent Nüfusları.....	36
Tablo 2.2. Tanzimat Dönemi Fabrikaları	54
Tablo 4.1. Feodal Serf ve Özgür Köylü ile Osmanlı Köylüsünün Karşılaştırılması	83
Tablo 4.2. Osmanlı Toplumunun Sosyo-Ekonomik Yapısı ile Feodal ve Kapitalist Toplumların Sosyo-Ekonomik Yapılarının Karşılaştırılması.....	84

GİRİŞ

Uzun bir süre tarih sahnesinde geniş bir coğrafyada farklı millet ve kültürleri içerisinde barındırmış Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik analizini yapmak elbette kolay değildir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin ortaya çıkmamasının nedeni, Niyazi Berkes ve Sabri Fehmi Ülgener özelinde sosyo-ekonomik açıdan analiz edilmiştir. Osmanlı Sistemi'nin despotik bir yapıda olduğunu, feodal ve kapitalist karakter taşımadığını savunan Berkes konuyu maddi ve toplumsal açıdan ele almıştır. Ülgener ise Osmanlı ekonomisinin İslami özden uzak tasavvuf düşüncesinde, esnaflaşma zihniyetinde olmasının kapitalizme giden yolu kapattığı düşüncesini ortaya koyarak, konuyu zihniyet dünyası üzerinden ele almıştır.

Bu çalışmanın amacı “Osmanlı Devleti'nin kapitalizme geçmesini engelleyen durumlar ve olaylar nelerdir?”, “Dini inanışın bu süreçteki rolü nedir?”, “Batıyı kapitalizme götüren olaylar örgüsü, Osmanlı Devleti'nde neşet etmedi mi?” sorularına yanıt aramaktır. Bu çerçevede birinci bölümde feodalizm ve kapitalizm kavramsal olarak ele alınmış ve feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları üzerinde durulmuştur. Feodalizm ve kapitalizm kavramlarının anlamı ve ikisi arasındaki ilişki örüntüsü sunulmuştur. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısı irdelenmiştir. Üçüncü bölümde Berkes ve Ülgener özelinde inceleme yapılarak literatürde yer alan diğer tartışmalara da yer verilmiştir. Dördüncü bölümde Osmanlı sosyo-ekonomisi üzerine Berkes ve Ülgener'in bakış açıları karşılaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin feodal, kapitalist ya da despotik olarak tanımlanmasından ziyade bu üç yapıyı da kısmen içinde barındıran kendine özgü bir sistem olarak tanımlanmasının daha uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEODALİZM VE KAPİTALİZM TARTIŞMALARI

Bu bölümde feodal ve kapitalist sistemlerin kavramsal çerçevesi çizilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda öncelikle feodal sistem ardından kapitalist sistem genel hatlarıyla ele alınacaktır. Son olarak feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ile ilgili süregelen tartışmalara yer verilecektir.

Üretim güçlerinin muayyen düzeyine dayanan üretim ilişkilerinin temelinde üretim araçlarının mülkiyet biçimlerinden herhangi birisinin bulunduğu söylenebilir. Feodal üretimde tarımsal üretim esastır. Feodalitede üretim aracı olan toprağın mülkiyeti, insanlar arasındaki ilişkiyi belirlemektedir. Aynı şekilde kapitalist sistemde insanlar arasındaki ilişkiyi sermayenin sahipliği belirlemektedir. Toplumlarda üretim aracının mülkiyetine sahip olanlar, üretim sonucu ortaya çıkan artı ürüne sahip olabilecektir (Küçükömer, 2014).

1.1. Feodal Ekonomik Sistem

Latifundia olarak adlandırılan büyük toprak malikâneleri Roma İmparatorluğunun çökme zamanında ortaya çıkmıştır. İş arayan, iyeliğe (mülkiyet) sahip olmayan kişileri, Roma zenginleri kendilerini korumak için asker olarak tutmuşlardır. Zamanla asker istihdam etme biçimi değişmeye başlamıştır. Malikâne sahiplerine, işsizler kul olmaktaydı. Mutlak bağımlılık ilişkisi içinde kul, efendi için gerekirse ölmekte, efendi de asker hizmeti karşılığında askerlere ganimetten pay vermektedir. Zamanla değişime uğrayan ilişkiyle birlikte kullara toprak verilmeye başlanmıştır. 7. yüzyılda ilişkinin adı *vassus* olarak belirmiş ve vassallık bir sözleşme durumunu almıştır. Vassallık askerlik şartı karşılığında himaye sağlama mesuliyetidir. Vassal, efendisinin koruduğu, himaye ettiği adamıdır. Vassal kendisine verilen toprağı, köylülere işlettirerek rant elde etmekteydi. Dük olan kişi toprak sahibiydi.

Kralın dük yaptığı kişi, kral bu unvanı verdiği için toprak sahibi olmuyordu, toprak sahibi olduğu ve krala hizmeti karşılıklı dük unvanını almaktaydı (Berkes , 1972).

4. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında Roma İmparatorluğu'nun çözülüşü gerçekleşmiştir. Bu dönemde Batı Avrupa'da feodalizmin temelleri atılmaktaydı. Ortak mülkiyet düşüncesi 200 yıl süresince Roma'ya, Kuzey Avrupa'dan akın düzenleyen kavimlerde hakimdi. Ortak mülkiyet düşüncesi, Roma kölelerinin desteğiyle, Roma'da yerleşmeye başlamıştır. 6. ve 7. yüzyılda toprağın mülkiyetine sahip olan üreticiler savaşların sürekli olması nedeniyle güvenliklerini sağlayacak durumda değildi. Bunun sonucu 8. yüzyılda kontluk sistemi ortaya çıkmıştır. Frank kralları küçük toprakları kendi egemenlikleri altına almıştır. Kontlara savaş zamanları için asker beslemeleri karşılığında toprakların bir kısmını vermiştir. Kontlar da bir bölümü kendilerine verilen toprakların bir kısmını köylülere, üreticilerin güvenliğini sağlayacakları sözünü vererek, belirli koşullar altında tahsis etmişlerdir. Bu uygulamayla koşullu toprak mülkiyetine geçilerek feodalizmin temelleri atılmış oluyordu (Köymen, 2008).

Bu bakımdan feodal sistem Batı Roma İmparatorluğunun köleci toplumsal şartlarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Köleci sisteme göre mülkiyet hukukunun safha olarak biraz daha gelişmiş hali olduğu söylenebilir. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda feodalizm toplumsal olgu olarak doğal görünümüne kavuşmuştur (Ülgen, 2010). Serfleştirme 9. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasında hız kazanmış (Hilton, 2000) ve bu süreçte özgür üretici soylu sınıfa bağımlı hale gelmiştir. Üretici artı-ürünü lorda vermesi karşılığında korunma ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. Bu ilişki hem siyasi hem de ekonomiktir. Bu bağlamda feodal sistem sadece ekonomik sistem bütünü içinde görülemez özellikte olduğu için toprak malikliği, toplum yapısı, ekonomik rejim üçlüsünün göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Feodalizm karışıklıkların olduğu, güvensizliğin yayıldığı, merkezi yönetimin yok olduğu, ticaretin durma noktasına geldiği, şehir yaşamının önemsizleştiği bir ortamda ortaya çıkmıştır (Ülgen, 2010). Feodalizmde üretim tarımsaldır ve artı değere lord el koymaktadır (Bal, 2011). Serfin artı ürününe zorla el konmaktaydı. Çünkü serf lordun toprağında haftanın belirli günlerinde ücretsiz çalışmakta ve bu şekilde artı ürün ortaya koymaktaydı (Köymen, 2008). Feodal sömürü, artı-ürüne özel mülk sahibi efendilerin el koymasının zorunlu görülmesine sebep olmuştur (Wood, 2008). Feodal toplum, feodal bey ile serf olarak isimlendirilen bağımsız olmayan köylü arasındaki, feodal üretim ilişkilerinden doğan düzendir (Aktolga, 2022).

Batı ve Orta Avrupa'da malikâne köy ve köy halkının işlediği birkaç yüz dönüm tarladan meydana gelen çiftliklerden oluşuyordu. Malikâne arazisinin bir beyi olurdu. Malikânede otlak, orman, çayır ve elverişsiz arazi ortak kullanıma aitti. Ekilebilir toprak ikiye ayrılmıştı. Üçte biri malikâne beyine, geri kalan kısmı toprakta çalışan kiracılara aitti. Feodal dönemin tipik özelliklerden biri toprağın dilimler halinde olmasıydı. Toprakta çalışan kiracılar kendileri için çalıştıkları gibi lordun toprağında da her hafta iki veya üç gün çalışma zorunlulukları vardı. Lütuf günü adında hasat zamanı önce lordun hasadının kaldırılması gerekirdi. İlk önce ekilmesi, hasat edilmesi, satılması, korunması gereken lordun ürünleriydi (Huberman, 1990). Lordun mülkiyeti mutlak değil koşullu bir mülkiyetti. Lord devletin bir parçası olması koşuluyla artı-ürüne el koyma gücünü elinde bulunduruyordu (Wood, 2008). Bir köyden daha fazla şey ifade eden feodalizmin karakteristik birimi olan manorun temelinde köy vardır. Köylülerin ve demesne topraklarının artı emeği manorun senyörüne gitmektedir (Berktaş, 1983). Feodalizm en yüksek mertebesine manoryalizm (şatoların çevresinde özel malikane toprakları) ile erişmiştir. Manor beyi serflerden vergi alırken, fazladan hizmet yükümlülüğü istemekteydi. Neden fazla çalışma yükümlülüğü istenmesi tartışma konusu olsa da önemli sebebi şudur: Lordun para kazanmaya başlaması, bunun sonucu lüks yaşam için giderleri artması sonucudur. Serfler de daha fazla vergi verecek durumda olmadıkları için bunu haftanın dört, beş günü efendinin angarya işlerinde çalışma olarak ödeyecektir (Berkes , 1972).

Kısacası Orta Çağ Avrupa'sında yöntem olarak ekonomi, köy ekonomisine dayanmaktaydı. Ticaret, ilkel ekonominin biçimsel görüntüsünden kurtulmuş ancak çok kısıtlı halde devam etmiştir. Malikânede yaşayanlar alışverişi birbirleriyle takas ve çalışma hizmetiyle yapmaktaydılar. Orta çağ ekonomisinde arz talep dengesi geçerli değildi, iktisadi faaliyet ihtiyacı karşılamaya yönelik küçük ölçekli üretime dayanmaktaydı (Topses, 2011). Olağan ekonomi, yerel yönetim varlığı, yolların düzensizliği, ulaşım araçlarının düzensizliği, standart bir para ölçüsünün olmayışı, tüccarların soyulması, Orta Çağ'da ticaretin gelişmesini engelliyordu (Aydemir & Genç, 2011). Diğer bir ifadeyle Batı toplumları Orta Çağ'da basit ihtiyaç tatmini ilkesini gütmekteydi. Yani statik bir iktisadi zihniyete sahiptiler. Maddi olayları akışına bırakır, gereksiz bir çalışma içine girmezlerdi. İnsanlar sadece hayatlarını idame ettirecek kadar bir çalışma içinde olurlardı. Bu düşünce Orta Çağ esnafının tipik zihniyetidir (Köksal, 2011).

Bu bağlamda tarihsel olarak ekonomik yönetim manoryalizmin, siyasi yönetim olarak feodalizmin kabaca 900-1200 yılları arasında klasik biçimiyle uygulandığı söylenebilir

(Küçükkalay, 2019). Bununla birlikte Almanya ve Rusya’ da 19. yüzyıl, Fransa’ da 18. yüzyıl ve İngiltere’ de 14. yüzyıla kadar feodalizm sistemi devam etmiştir (Köymen, 2008). İngiltere ve Fransa’da gerçek manada var olan feodal düzen, köylü ile senyör arasındaki ekonomik ve güç bağının genişletilerek köylüden ayrı bir sınıfın teşekkül etmesiydi (Berkes , 1972).

1.1.1. Feodalizmin Tanımı

Feodalizm, Roma İmparatorluğu’nun yıkılması ile ortaya çıkan yeni üretim ilişkileri ve örgütlenmesini ortaya koyan toplum düzenidir. Kapitalist toplum ile köleci toplum arasında duran iktisadi bir toplumsal özelliğe sahiptir (Tuna, 1989). 5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar olan dönemde Kuzey-Güney, Batı ve Orta Avrupa yaşayan insanların yani topraksız köylülerin meydana getirdiği ürünlerin bir bölümüne, toprak sahipleri tarafından ekonomi dışı önlemlerle el konulduğu döneme feodal dönem denmektedir (Fülberth, 2008). Orta Çağ’da feodalizm farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tek bir feodalizmden söz etmenin doğru olmadığı düşüncesi belirmiştir. Zaman ve bölge değişkenliği feodalizmin tanımında çeşitliliğe yol açmıştır (Öksüz, 1980). Dobb (1992) bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Dr. Helen Cam’in belirttiği gibi, feodalizmin özü, anayasa tarihçisine göre “toprak mülkiyetinin siyasal gücün kaynağı oluşunda” hukukçuya göre “bireysel statünün toprak zilyetliği ile belirlenmesinde” ekonomi tarihçisine göre ise “toprağın kişiler üzerinde hak sahibi olunarak işlenmesinde” yatar (Dobb, 1992).

Feodalizmin uygulanmasındaki farklılık, Avrupa’nın ulus kimliğindeki değişmeden kaynaklanmıştır. Ulusal feodalizm kavramı gündeme gelmiş ve İngiliz feodalizmi, Fransız feodalizmi, Alman feodalizmi vb. şeklinde ulusal kimliklerin gelişimi açıklanmaya çalışılmıştır. Orta Çağ sürecinde, Fransa’da merkezi devlet güçlü olmadığı için kendine has feodalizm ortaya çıkarken İngiltere’de merkezi devlet güçlü olduğu için kendine has feodalizm ortaya çıkmıştır şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. İngiliz tarihçileri 13., 14. ve 15. yüzyıl İngiltere’sini betimlemek amacıyla “Bastard feudalism (piç feodalizm)” kavramını kullanmışlardır (Gümüş, 2010).

1.1.2 Feodalizmin Özellikleri

Feodalizmin farklı tanımları söz konusu olsa da feodal üretim sisteminin tüketim, kullanım için üretim yapılması olduğu söylenebilir. Üretim, toplumun bilinen gereksinimlerini karşılamak için örgütlenmektedir (Sweezy, 2000). Ekonomik yapı ihtiyacın karşılanmasına yönelik şekillenmiştir. Ekonomik yönü toprak mülkiyeti ve tarıma, toplumsal yönü senyör ile serf arasındaki sözleşmeye dayanmaktadır. Para dolaşımı olmadığı için senyör zenginleşmiş ama sermayedar olamamıştır. Tefeci sermayesi feodal toplumda, para ilişkisinin genişlemesiyle gelişmiştir. Tefeci köylüler, soylulara ve zanaatkârlara borç para vermekteydiler. Zanaatkar ile köylülerin artı ürünün bir bölümü tefeci faizinin kaynağı olmuştur. Mal ve para arasındaki ilişki geliştikçe, genişledikçe feodal mal da pazara girmeye başlamıştır. Lüks malları alabilmek için feodal beyler daha fazla para ihtiyacı hissetmeye başlamışlardır. Senyörler serflerin ücretini para ile ödemeye başlamışlardır (Aydemir & Genç, 2011). Feodal beylerin artı ürünün tamamına yakınına el koyma çabalarının altında yatan neden sömürü altındaki serfler ve diğer senyörlere karşı egemen olma durumunu devam ettirme ve güçlerini sağlamlaştırmaktır (Hilton, 2000).

Feodalizmin siyasal yönü incelendiğinde güçlü merkezi devletler görülmez (Aydemir & Genç, 2011). Orta Çağ Avrupa'sında manor örgütlenmesi her yerde aynı özelliklere sahip olmadığı gibi serf-senyör, senyör-vassal ilişkisi de aynı şekilde egemen olmamıştır (Ülgen, 2010). Üst kademedeki soyluya küçük toprak sahibi soylu ödeme yapmak durumundaydı. Üst kademedeki soylu, alt kademedeki soyluyu himaye etmeli ve korumalıydı. Koruyan senyör, korunan soylu vassaldı. Senyör, daha güçlü bir soylunun vassalı olabilmekteydi (Aydemir & Genç, 2011).

Feodal sistemin özellikleri arasında şunlar sayılabilir (Öksüz, 1980; Tuna, 1989; Köymen, 2008):

- Toprak etrafında toplanmış bir üretim sistemi olması;
- Üretimin geçimlik olması yani tüketim için üretim yapılması;
- Üretim birimlerinin dışarıya kapalı olması;
- Nüfus yoğunluğunun düşük olması;
- Feodalleşme sürecinin dağılma, çözülme, merkez ile bağın zayıflaması süreci olarak görülmesi;
- Senyörün malikânesinde çalışan serfin hem toprağa hem de senyöre bağlılığının olması;
- Senyörlerin malikânede askeri ve mali haklara sahip olması, kendi adlarına para basabilmesi, vergi toplayabilmesi, vergi miktarını değiştirebilmesi;

- Senyörlerin yargı yetkisini kullanarak, idari ve cezai hükümler verebilmesi;
- Senyörlerin mahsullerin satış zamanını, fiyatını belirleme yetkisine sahip olması;

Serf, özgür insan ile köle insan arasında konumlanmıştır. Toprağın maliki değildir ancak toprağı işleyen araçlar serfe aittir. Serfler artı emek harcayarak, senyör için artı ürün ortaya koymaktadır. S erf, senyörün toprağında haftanın belli gününde çalışır geri kalan günde kendi toprağında çalışırdı (Aydemir & Genç, 2011), bunun sonucu büyük oranda emek, az oranda ürün, önemsiz oranda para biçiminde feodal rant meydana gelmekteydi (Hilton, 2000).

Feodalizmde dua edenler (rahipler ve papazlar), savaşanlar (şövalyeler) ve üretenler (çalışan sınıf) olmak üzere temel olarak üç sınıf bulunduğu söylenebilir (Huberman, 1990). Tam anlamıyla hükümlerlik feodal sistemde hiçbir sınıfta değildi. Sınıflar arasında karşılıklı sorumluluk ve haklar vardı (Ülgen, 2010). Bununla birlikte ruhban sınıfı ile birlikte soylular iki imtiyazlı egemen sınıfı oluşturmaktaydı. Soylular; krallar, prensler, dükler, baronlar, senyörlerden oluşmaktaydı (Aydemir & Genç, 2011). Kilise feodal dönemin en büyük toprak sahibiydi (Köymen, 2008). Soylular ve krallar fethettikleri toprakların bir kısmını kiliseye bağışlardı. Feodalizmin ilk dönemlerinde kilise öğrenimi teşvik eden, okullar açan, hastaneler yaptıran, yoksullara yardım eden ilerici bir yapıdaydı. Soyluların toprakları parçalanırken, kilisenin zenginliği artıyor, ekonomik değeri manevi değerinin önüne geçiyordu. Zenginleşmenin sonuca serfleri sömürme, soyma, kullanma boyutu öne geçmişti (Huberman, 1990).

Feodal düzende 11. yüzyıldan itibaren şövalyelik önemli bir zümre olarak göze çarpmaktadır. Bazı şövalyeler, itibar, mevki, güç ve kültür merkezi olan şatolara sahipti. Geniş topraklara sahip, kilit önemde olan kilise senyörleri de feodal düzende önemli bir yere sahipti. Piskoposlar, bütün manastırların senyörüydü. Kral ise en üst lord olarak sembolikti (Küçükkalay, İktisadi Düşünce Tarihi, 2019) ve hiyerarşik ve koşullu toprak mülkiyeti sisteminde, belirli koşullar altında toprağın kullanım hakkını soylulara verirdi. Soylular da belirli yükümlülük altında alt soylulara toprağı tahsis ederdi. Bu tahsis etme durumu serflere kadar devam ederdi. Koşullar yerine getirilmediği zaman soylu tarafından geri alınabilirdi (Köymen, 2008).

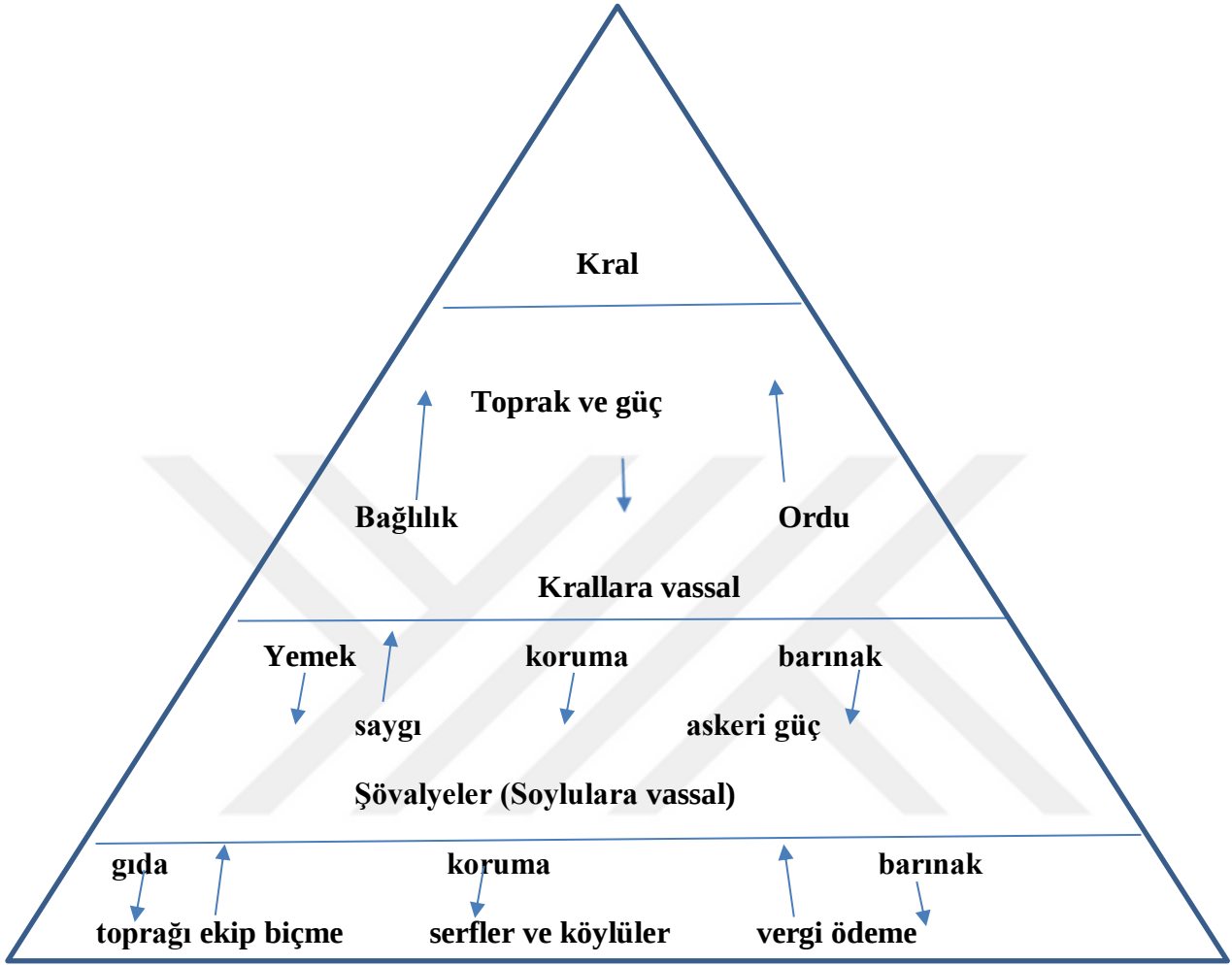
Senyörün toprağında çalışan, toprağına bağlı, hakları olamayan köylülere serf denmektedir (Aydemir & Genç, 2011) ve bu müessese 19. yüzyılın önemli bir kısmına kadar şu veya bu şekilde devam etmiştir (Rand & Yayla, 2005). S erf kendi işinden geri kalan zamanın tamamında beyi için çalışmak zorundaydı (Cafiero, 1996). S erf yasal olarak lorda ve toprağına

bağlı olduğu için bulunduğu yeri terk etmesi söz konusu değildi. Serf ailesinden ayrı satılmazdı, bu durum serfin kölelikten ayrılan kısmıydı. Lord serfi yargılayabiliyor, belirlenen yasalara uyduğu sürece serfin güvenliğini sağlıyordu. S erf öldüğü zaman toprağın kullanım hakkı çocuklarına miras olarak kalıyordu (Köymen, 2008). S erf kendi toprağında çalıştığı oranda kölelikten farklılaşmış ve yeni üretim sisteminin göstergesi olmuştur. S erf, malikâne sahibinin toprağında ücretsiz çalıştığı oranda da kölelik geçmişini göstermiştir (Berktaş, 1983). Serfin belirli koşullarda aldığı toprak karşılığı yükümlülükleri şunlardır:

- i. Lordun torağında haftanın belirli günleri ücretsiz çalışmak.
- ii. Kendine ait ve ailevi durumlarında lordtan izin almak.
- iii. Lorda vergi ödemek.
- iv. Lorda ait ürün işleme yerlerini ücretini vererek kullanmak (Köymen, 2008).

Bir de sistemde özgür köylüler vardı. Bunlar azınlıktaydı. Özgür köylülerin, lorda sadece vergi yükümlükleri vardı. Lordun mahkemesinde yargılanma hakkını kullanabiliyorlardı (Köymen, 2008). İstedikleri yere gidebilirlerdi, kısıtlamaları yoktu. İsterlerse senyörün toprağında ücret karşılığı çalışabilirlerdi. Şehirde yaşayıp ticaretle uğraşanlar belli zenginliğe ulaştıktan sonra senyörden bağımsızlıklarını satın almışlardır. Bunlar burjuva sınıfıdır (Aydemir ve Genç, 2011).

Kölecilik kalıntı olan emek-rant, feodal sistemin ayrılmaz bir özelliği değildir ve feodalizmin olduğu her yerde gözükmemektedir. Feodal sistemin ayrılmaz bir parçası olamayan yani feodal sistemin varlığını göstermeyen diğer ögesi ise para-ranttır. Ürün-rant feodalizmin tipik göstergesi ve feodal sistemin ayrılmaz bir özelliğidir (Berktaş, 1983).

Şekil 1. Feodalizmde Sınıf Hiyerarşisi ve Sorumluluk (Hanar, 2018).

Şekil 1’de görüldüğü üzere feodal sistemde hiyerarşik bir düzen vardı. Piramide benzeyen yapılanma krala tam sadakat gösteren vassallardan oluşmuştur. Bu vassallar; baron, kont, markiz ve şövalye vb. sıfatları almıştır. Vassal efendisine kendisini koruması karşılığında hayatta kaldığı sürece hizmet etme yemini etmiştir. Efendi veya lord, vassala *fief* diye bilinen toprağı tahsis etmiştir. En üstten en alta kadar karşılıklı sorumluluk ve yükümlülüğe dayanan sistem ortaya çıkmıştır (Hanar, 2018).

1.2. Kapitalist Ekonomik Sistem

Feodalizmin yıkılmasından sonra batı dünyasında hâkim olan ekonomik sistemi anlatmak için kullanılan terim kapitalizmdir (Rand & Yayla, 2005) ve feodalizmden kapitalizme geçişin tartışmasız ifadesi mutlakiyetçiliktir. Dünyada kapitalizmin ilk geliştiği bölge Kuzey-Batı Avrupa bölgesidir. Floransa, Ceneviz, Venedik gibi Kuzey İtalya şehirleri 13. yüzyılda kapitalist toplum özelliği göstermekteydi. Bu şehirlerde yaşayan insanlar, toprak ağası değildi ve toprak ağasına bağlı çalışmıyordu. Atölye ve ticaretle uğraşarak hayatlarını sağlıyorlardı. Toplumsal sistemin, mal üretmek için kullanılan sermaye birikimi ile kazancı baz almasına kapitalizm denmektedir. Sermaye birikiminin muayyen bir merhalesinden sonra kapitalist olmayan toplumlar, kapitalizme dönmektedir. Elde edilen kârın yatırıma dönüşmesi durumu sermaye birikimidir (Fülberth, 2008). Kapitalizmin esaslarının Sanayi Devrimi'nden birkaç yüzyıl önce ortaya çıktığı, işçinin ürettiği mallar üzerinde sahipliğinin bulunmadığı, işçinin emeğini satarak ücret kazandığı söylenebilir (Dobb, 1992). Weber *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism)* (1904) isimli çalışmasında Batı Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkması durumunun maddi koşullardaki değişmeden dolayı olmadığını, düşünme biçimindeki değişmeden meydana geldiğini savunmuştur. 16. yüzyılda ilkin Batı Avrupa'da sonrasında ise Kuzey Amerika'da kapitalizmin gelişmesinde Protestan görüşünün etkili olduğunu belirtmiştir.

Üretim faktörlerinin sahipliğinin kime ait olacağı yönündeki görüş birliği, ekonomik yöntemler arasındaki temel farkı ortaya koymaktadır. Üretim faktörlerinin özel kesim sahipliğinde olması kapitalist sistemdir. Kapitalist sistem üretimin özel kesim marifetiyle yapılması gerektiğini savunmaktadır. Özel kesimin girmesinin karlı olmadığı alanlar ve toplumun tamamını ilgilendiren alanlarda kamu kesiminin yatırım yapması yeğlenmektedir. Üretim faktörlerinin sahipliğinin özel kesimde olması sebebiyle, fiyatları ve üretim miktarını piyasanın belirlemesi beklenmektedir (Eğilmez, 2015).

Kapitalizm öncesi sistemlerde ekonomi dışı olanaklarla yani siyasi, hukuki, askeri baskıyla artı değere el konulmaktaydı. Geleneksel sistemlerde artı emek toprak ağasına veya devlete angarya, vergi, rant gibi yollarla verilirdi (Wood, 2008). Kapitalizmde ise emek ürünleri ve işgücü birer mal haline gelmektedir (Takahaşi, 2000). Kapitalist üretim sermayenin fazla sayıda işçiyi aynı zamanda ve birlikte çalıştırması, çalışma sonucu üretimin kapsamlı olması ve çalışma sürecini genişletmesiyle başlamaktadır (Marx, 1966). Kapitalist üretim, siyasi gücün ekonomik güce dönüşmesi sonucu ve ekonominin ayrı bir alan olarak ortaya çıkmasıyla örgütlenmiştir (Wood, 2008). Bu bakımdan kapitalizmin başarısı ve güçlenmesi

için devletin belli miktarda yansız olması ya da zayıf olması veya yardım etmesi gerekmektedir. Modern devlete miras kalan kapitalizm, sisteme bazen faydalı bazen de zararlıdır. Devletle özdeş hale geldiğinde yani devlet olduğunda başarıya ulaşmaktadır. Kapitalizmin ilk döneminde İtalya'nın kent devleti Venedik, Cenova ve Floransa'da para eliti iktidara sahip olmuştur. 17. yüzyılda Hollanda'da soyluların, iş insanlarının, ticaretle uğraşanların ve tefecilerin yönlendirmeleriyle devlet yönetmiştir (Braudel, 2013).

Dobb'a (1992) göre Marx kapitalizmi iş gücünün meta durumuna geldiği, pazarda alınıp satılan bir sistem olarak tanımlamıştır, kapitalist toplumda az bir kesimin elinde üretim araçlarının bulunması ve iş gücünü satarak geçimini sağlayan bir sınıfın varlığının olması gerektiğini vurgulamıştır. Diğer bir ifade ile kapitalist toplumun meydana gelmesi için kazanç peşinde olan sermaye maliklerinin artı değer ortaya koymak için tahakkümü altına aldığı bir iş gücünün olması gerekmektedir. İnsan harici üretim araçlarını elinde bulunduran işveren ile emek hizmetini işverene satan işçiler arasındaki ilişki kapitalist sistemin şartıdır (Rand & Yayla, 2005).

Kapitalizm ekonomik, toplumsal ve siyasi bir bütünleşik sistem olarak tüm çevresel etmenleri bir araya getirip örgütleyebilen sistemdir (Aytaç, 2004). Sermayeyi kapitalizmde kilit bir unsur olarak görmek gerekmektedir. Çünkü kapitalizm kelimesi kapital sözcüğünden türemiştir (Wallerstein, 2006). Kapitalizm ekonomik sistem olarak birikim yapmayı en önemli amaç olarak görmektedir. Kapitalist öncesi sistemlerde birikim değil, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak malların üretilmesi düşüncesi vardır, yani üretim faaliyeti kullanım amacına yöneliktir (Aydın, 2012). Batı kapitalizmi ticaret ve endüstri alanındaki teşebbüslerle birikimde bulunarak anlamını ve en önemli görevini ortaya koymuştur (Ülgener S. , 2006a). En basit haliyle kapitalizm ekonomik sistem olarak; üretime kâr amacıyla hizmetlerin ve malların değişiminin katılması, sermayeyi değerlendirmesi ve özel mülkiyete dayanması, toplumsal hayatın her alanına sirayet etmesi ve bunları şekillendirmesi şeklinde tanımlanabilir (Gençoğlu, 2012).

Bu bağlamda kapitalizm, kişiselleşmiş sermaye sahibi kapitalist ile emeğini meta olarak satan işçi arasındaki toplumsal ilişkidir. Kapitalistin tek amacı artı değeri en yüksek seviyeye çıkarmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için emeğini meta olarak pazarlayan işçi sınıfını üretim sürecinin içine sokmak ve gelişmiş teknolojileri kullanarak verimliliği artırmaktır. Marx'ın artı değer olarak ortaya koyduğu kavramın anlamı: sermaye olarak para dolaşımında, dolaşımdan çekilen fazlalıktır. Bu sebeple kapitalizm toplumsal ilişkiler sistemi olarak devamlı artı değer üreten bir sistemdir (Gençoğlu, 2013). Braudel

Kapitalizmin Kısa Tarihi (2013:48-49) isimli çalışmasında, bu süreci şu şekilde ifade etmektedir:

Kapitalizm sözcüğünü sadece tarihsel anlamın hizmetine sokmak amacıyla disiplin altına almak, tanımlamak, sadece, bu sözcüğü, onu destekleyen ve ona anlam kazandıran iki sözcükle ciddi biçimde çerçeve içine almanızla mümkün olabilir; kapital ve kapitalist sözcükleri. Kapital (sermaye) somut gerçekliktir, sürekli ortada ve etkilidir, kolayca tanınabilen araçlar külesidir; kapitalist bütün toplumların mahkûm olduğu hiç bitmeyen üretim süreçleri içinde kapitalin kullanımını yönlendiren ya da yönlendirmeye çalışan kişidir; kapitalizm kabaca (kesinlikle ve sadece kabaca) genellikle pek fedakârca amaçlara yönelik olmayan bu sürekli katılım oyununda yer alan biçimdir. Anahtar sözcük kapitaldir. Bu sözcük iktisatçıların incelemelerinde belli bir vurgulamayla telaffuz edilir: Sermaye birikimi, kendini sürekli yeniden üreten sermaye; bu bağlamda söz konusu olan sadece para birikimi değil daha önceden gerçekleşmiş bütün çalışmaların yararlanabilen ve yararlanan sonuçlarıdır: bir ev sermayedir; ambardaki buğday sermayedir. Ama bu sermayenin adını hak etmesi için yinelenen üretim sürecine katılması gerekir: kullanılmayan bir hazinedeki para sermaye değildir artık, aynı şekilde yararlanılmayan bir ormanda sermaye değildir vb.

Kapitalizmde üretim, ihtiyaçları karşılamak için yapılmaz, üretim sermayenin artı değer elde edilerek geliştirilmesine dayanmaktadır. Büyümek kapitalizmin temel unsurudur (Gençoğlu, 2020). Kapitalist üretim şekli üretim olarak geniş ölçekli üretimi savunmakla beraber geniş ölçekli satışları da savunmaktadır. Sanayi kapitalisti, diğer sanayi koluna üretim aracı sağlıyorsa, bir sanayi kapitalisti tarafından diğer sanayi kapitalistine doğrudan satış yapıyor demektir. Genel olarak kapitalizm meta üretimidir (Marx, 1979). Dolayısıyla kapitalizm milletlerarası olanaklardan ve kaynaklardan yararlanmaya, tekelleşmeye dayanmaktadır (Braudel, 2013) ve sınırsız sermaye birikimi kapitalizmin temel yasası olarak tekelleşmeyi getirmektedir. Tekelleşmenin getirdiği kâr oranı farkı çevre ülkelerden merkez ülkelere doğru kâr çıkışını gerçekleştirirken, sermaye birikiminin büyük oranlarda gerçekleşmesini sağlamaktadır (Gençoğlu, 2020). Dowd (2008) kapitalizmin yapısı ve gelişimini şu şekilde ifade etmiştir:

Kapitalist sürecin itici gücü, genişleme, sömürü ve oligarşik yönetim şeklindeki üç sistemsel gereği karşılama arayışıydı. Kapitalizmin bu gerekleri yerine getirmesi de ancak ve ancak, güçlendirdiği ve güç aldığı, iç içe geçmiş şu üç gelişmeyi kapsayan daha büyük bir kurguyla mümkün olmuştur: Sömürgecilik (önce emperyalizm sonra küreselleşme oldu), sanayileşme ve milliyetçilik. Tüm bu gereklerin topluca yerine gelmesi, öncü unsurların da yeterince gelişmesiyle birlikte kapitalizme hayat verir. Ama yine bu aynı süreçler ve ilişkiler grubu, kapitalizmin varlığına yönelik tehditler demek olan çirkin gerçekleri içeren, aman vermeyen dönemsel krizle silsilesini de üretir.

1.2.1. Kapitalizmin Ortaya Çıkışı

15. yüzyılın son otuz yılından 16. yüzyılın ilk otuz yılına kadar, kapitalist üretim şeklinin temelini atan devrim devam etmiştir (Cafiero, 1996). Kapitalizmin Avrupa’da ortaya çıkmasının sebepleri arasında şunlar sayılabilir (Alptekin, 2015; Gençoğlu, 2020):

i. Avrupa bölge olarak diğer bölgelerden ayırık olduğu kadar dünyaya deniz ve kara yoluyla bütünleşiktir. Ekonomik açıdan faaliyet gösterebilecek kadar büyük ve toplumsal bütünlüğü sağlayabilecek kadar küçük yapıya sahiptir;

ii. Avrupa’da yaşayan insanlar diğer bölgelerde yaşayan insanlara göre daha pragmatist, girişimci, rasyoneldir;

iii. Yüksek bir refah dönemi yaşadıkları Roma İmparatorluğu’nun yıkılması sonrası, içe kapanması ve kıt kaynaklarla zor şartlarda yaşamaya çalışmış olmaları Avrupa’yı en ilkel yaşam şartlarına indirmiştir. Bu şartlar yeni bir iktisadi faaliyet yapmaya ve sağlam toplumsal örgütlenme ortaya koymalarına imkân sağlamıştır;

iv. Dini yetkiyi kullanan sınıfın dinde aşırılığa gitmesi sonucu Avrupa’nın rasyonel ve pragmatik bireye sahip olması, dinin sınırlandırılmasına neden olmuştur. Bu da Avrupa’yı iktisadi anlamda diğer toplumların aleyhine avantaj sağlamıştır;

v. Haçlı Seferleri sayesinde diğer bölgelerde bolluğu görmeleri arayış içine girmelerine, keşifler yapmalarına imkân sunmuştur. Kârların artması, ekonomik bütünleşme, paranın dolaşımının artması, tüketimin artması sonucu kitlesel üretim kapitalizmi ortaya çıkarmıştır;

vi. Amerika’nın keşfi ve sömürgecilik faaliyetleri kapitalizmin doğmasına neden olmuştur.

Kapitalizmin ortaya çıkmasında hangi faktörlerin daha önemli olduğu konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Marx, maddi yönü ile sermaye birikimini ve sermaye birikiminin ortaya çıkardığı mülkiyet ve sınıf örgütlenmesini düzenin kurucu faktörleri olarak telakki etmiştir. Weber için ise yalnızca sermaye birikimi, kâr hırsı ve sömürge düşüncesi kapitalizmin sistem olarak varlığına işaret etmemektedir. Bu üç unsur tarihin her döneminde görülmüştür, kapitalist sistemi ortaya çıkaran en önemli unsurlar ise servetin bir düzen ve plan dâhilinde, işletme kapsamında rasyonel zihniyetle üretime ve tekrar servet birikimine koşulmasıdır. Bu anlayış Weber’e göre Batı ve Kuzey Avrupa’da püritenizm düşüncesiyle dini reform hareketleriyle ortaya çıkmıştır. Püriten ahlak Tanrı’ya kulluk

etmenin en iyi yolunun iş ve çalışma hayatında düzenli ve üretken çalışma olduğunu, Tanrının yarattığını ve kazancı ölçsüz tüketmeyip tasarruf etmeyi, tasarrufu tekrar üretime katmayı yani sermaye birikimini öğütlemekteydi. İşte bu püriten zihniyet kapitalizmin yerleşmesini sağlamıştır (Ülgener S. F., 2006a).

Ülgener'in (2006a) aktardığına göre Sombart ise kapitalizmin gelişimini üç kademeye ayırmıştır: Erken kapitalizm, yüksek kapitalizm, geç kapitalizm. Kapitalizmin ilk aşaması olan erken kapitalizm, ticaret kapitalizmi olarak da isimlendirilir. İkinci aşaması yüksek kapitalizm, sanayi kapitalizmi olarak da isimlendirilmiştir. Üçüncü ve son aşamasını Sombart geç kapitalizm olarak ifade etmiştir. Birinci Dünya Savaşından günümüze kadar olan kısmı için kullanılmaktadır. Bir canlıya benzetilen kapitalizm; yerinde durmayan, yaramaz ancak deneyimsiz çocukluk dönemi (Erken Kapitalizm); bunun arkasından gücüne erişmiş, tam pekişmiş bir yetişkinlik dönemi (Yüksek Kapitalizm); ve sonrasında sırası gelmiş olan güçten düşme, yaşlanma ve ihtiyarlama döneminden oluşmaktadır (Geç Kapitalizm). Kapitalizmin, günümüzde ihtiyarladığını savunan tarihçiler, bu savunmalarına delil olarak, sistemin karakterine ters birtakım faktörleri fazlaca içine kattığını ileri sürmüşlerdir: Özel girişimin yanında kamu sektörünün dâhil olması, devlet ve sendikaların müdahalesi, firmaların idare yetkisi sermaye sahiplerinden temsilcilere geçmesi gibi kapitalizmin ruhuna ters unsurların kapitalizme dâhil olması gibi.

1.2.2. Ticaret Kapitalizmi

Ticaret kapitalizmi, kapitalizmin ilk şeklidir (Aydemir & Güneş, 2006). Bu dönem sanayi öncesi kapitalizmi olarak da bilinmektedir. 1500 ile 1780 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Ticaret ehline ait sermaye ile malların kullanılmasıyla ortaya çıkan sermaye ve sermayenin işletilmesiyle ortaya çıkan sermaye bu dönemde kullanılmaktaydı. Artı değerın ufak bir kısmı atölye ve işletmelerden, yayıncılıktan elde edilirken, kârın büyük kısmı ise pazarlardan elde edilen ticari kârlardı. Bu dönemde ikili hasat dönemi başlamıştı. Ticaret kapitalizminde mübadelesi yapılan dört çeşit ürün vardı. Bunlar üst sınıflar için üretilen tekstil ürünleri ve lüks ürünler, devletin askeri ihtiyaçları için üretilen ürünler, pazarların kurulduğu yerleşim yerlerinde üretilmeyen ihtiyaç duyulan ürünlerdir. Tekstil ürünlerinin ana maddesi yün ve keten dış pazar için, tahıl iç pazar için, tarımın kapitalleşmesi sonucu üretilmiştir. Ticaret kapitalizminin geliştiği yerlerde üretimin dışına itilmiş ve yoksul kesimin sayısında artış gözlenmekteydi. Her ne kadar feodalizmde evsiz, dilenci insanlara rastlanılmaktaysa da

ticari kapitalizmde yoksul bir topluluk oluşmuştu. Deniz aşırı bölgelerde genişlememekle beraber ticaret kapitalizmi, yavaş yavaş karasal zengin ülkelerde ortaya çıkmaya başlamıştı. Ticaret kapitalizminde devlet tahvilleri piyasada işlem gören kıymetli kâğıtlar halini almıştır (Fülberth, 2008).

Yeni kıtaların keşfi ve buradaki değerli madenlerin Avrupa'ya taşınması ile parasal ekonomi gelişmiş, fiyatlar para bolluğundan dolayı yükselmiş, yükselen fiyatların sonucu ticari kapitalizm ortaya çıkmıştır. Milletler arası ticaretin ve iktisadi yöntemin işleyişinde etkili olan ekonomik faaliyetin olduğu bu iki yüz yıllık dönem, ticari kapitalizm olarak isimlendirilmiştir (Gençoğlu, 2012).

15. yüzyılda büyüyen merkantilizm ile ticaret kapitalizmi ortaya çıkmıştır. Merkantilizmin piyasa ekonomisiyle desteklenmemesi, kapitalizmin tüm kurumlarıyla ortaya çıkmasını engellemiştir (Eğilmez, 2018). Sahip olunan değerli madenler ile yapılan ticaret, ticari kapitalizmde kârın başlıca kaynağıdır. Ekonomik kaynak tüketmek için değil de değer üretmek için kullanılıyorsa bu durum ekonomik kaynağa sermaye niteliği kazandırmaktadır. O yüzden sermaye biriktirdike daha fazla değer üretmekte, değer ürettikçe sermaye birirmektedir. Sömürgecilik, ticari kapitalizmin varlığını mümkün kılmaktadır (Gençoğlu, 2013). Ancak değerli madenlerin çokluğu 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde kârı garanti eden formdan uzaklaşmıştır. Kâr etme noktasında değerli madenlerin yerini endüstriyel üretim almıştır (Gençoğlu, 2020).

1.2.2.1. Merkantilizm

Ticaret ya da ticarete ait sözcük anlamlı olan merkantilizm, Latince kökenli *mercantile* kelimesinden gelmektedir (Masca & Bahar, 2012). Merkantilizm Orta ağ ile fizyokrazi arasındaki 1450-1750 yılları arasını kapsayan iktisadi düşüncedir (Aydemir & Güneş, 2006). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalizmin Batı Avrupa'ya yayılmasına sebep olan ve kapitalizmin politikalarını kapsayan kavram merkantilizmdir. Bu düşünce zenginlik ve kâr amacını açıkça ifade etmiş ve bunu devletin gücü olarak lanse etmiştir (Gençoğlu, 2013). Kapitalizm merkantilizm döneminde Batı Avrupa'ya köklü bir şekilde yerleşmiştir (Masca & Bahar, 2012). Merkantilist düşüncenin şekillenmesine ve gelişmesine ön ayak olan gelişmeler şu şekilde belirtilebilir (Aydemir & Güneş, 2006):

- Haçlı seferleri,

- Norman akını,
- Milli devletlerin kurulması,
- Büyük buluşlar,
- Ticari yolların değişmesi,
- Para kullanımının yaygınlaşması,
- Teknik gelişmeler,
- İdeolojik yapıdaki değişmeler.

Merkantilizm erken kapitalizm ya da ticaret kapitalizminin başlangıç aşaması olarak görülebilir. Zenginliğin kaynağı altın ve gümüş olarak görülmüş, bundan dolayı dış ticarete çok önem verilmiştir (Masca & Bahar, 2012). Bu dönemde dış ticaret dengesinin pozitif olması, bunun sonucu hazinenin büyümesi düşüncesi hâkimdi. Yani ihracat ithalattan fazla olmalıydı (Aydemir & Güneş, 2006). Merkantilizmde uluslararası ticarete kâr etmenin en önemli yolu olarak ihracat görülmektedir. İngiltere merkantilist politikalar gereği kârını artırmak için sömürgelerinde sadece kendi ürettiği malların kullanılmasına izin vermiştir (Gençoğlu, 2013). Gümrük politikası, merkantilist devletlerin en büyük korunma aracı olmuştur (Berkes, 1975).

Merkantilist dönemin başlarında akılcılık düşüncesi her yere sirayet etmeye başlamış ve dinin siyasetin alanından çıkması gerektiği savunulmaya başlamıştır. Devletin yükümlülüklerini yapabilmesi için içeride ve dışarıda güçlü olması gerektiği ve bunun için ekonomisinin sağlam olması gerektiği inancı hâkim olmuştur. Merkantilizm, ulus devletleri uzun süren savaşların ekonomik olarak zorlamasıyla ortaya çıkmıştır. Devletlerin güçlü orduya sahip olması için, mali açıdan bu giderleri karşılayacak zenginliğe sahip olması gerekmektedir. Devleti yönetenler, devleti bu mali yapıya kavuşturma düşüncesinde olmuşlardır. Bunun için devletin dış ticarete fazla vermesi gerekmektedir. Ülkeden değerli maden çıkışını en aza indirip, girişini artırma düşüncesi hâkim olmuştur. Devletler ihracat yapan, düşük fiyatla hammadde ithal edip yüksek fiyatta ihracat yapan şirketlere destek vermiş ve tekel olmaları için çaba sarf etmişlerdir (Peker, 2015). Kısacası merkantilizmde altın ve gümüş kazanmak yani ülkedeki değerli madenleri artırmak asıl amaçtır, bu amacı gerçekleştirmek için dış ticareti kendi lehlerine derinleştirmeye çalışmışlardır. Elde edilen zenginliği ekonomik verimliliği artırıcı alanlara yatırma düşüncesi hâkim olmuştur (Berkes, 1975).

Avustralyalı avukat Philip Wilhelm Von Hornick 1684 yılında yayınladığı manifestoda merkantilizmin temel ilkelerini şu şekilde ortaya koymuştur (Akt: Aydemir & Güneş, 2006):

- 1- Madencilik, tarım ve sanayi için ülkenin bütün toprakları kullanılmalıdır;
- 2- Ülkenin batan ham maddeleri, mamul maddelerin fiyatı yükseldiğinde mamul maddeye dönüştürülmelidir;
- 3- Çalışan nüfusun artırılması özendirilmelidir;
- 4- Ülkedeki bütün paralar dolaşıma sokulmalı ve altın, gümüşün ülke dışına çıkartılması yasaklanmalıdır;
- 5- Olabildiğince ithalat sınırlandırılmalıdır;
- 6- Alınması zorunlu yabancı mallar, yerli malla takas edilmeli, altın ve gümüş ülke dışına çıkarılmamalıdır;
- 7- İthalatta olabildiğince sadece imalatı yapılacak mallar için ithalat yapılmalı;
- 8- Ülkede üretilen mallar hiçbir şekilde ithal edilmemelidir.

Bu ilkeler temelinde merkantilizm yaklaşık 300 yıl iktisadi politika olarak uygulanmıştır (Yasa , 2017). Bu süreçte 1450-1620 yılları arasında değerli maden biriktirmeye odaklanılmış, 1620-1670 arası dönemde dış ticaret ön plana çıkmış dış ticarete fazla verilmesi önemsenmiştir, 1670 sonrası dönem ise paranın bolluğuna yönelinen dönem olmuştur (Küçükcalay, 2019).

1.2.2.2. Fیزیokrasi

Etimolojik anlam olarak fizyokrasi, doğayı sevmek, düzen gibi anlamlara gelmektedir. Fizyokrasi Fransa'da Merkantilizmin yanlış uygulamalarına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Altın ve gümüş biriktirmenin zenginliğin tek kaynağı olduğu görüşü önemini kaybetmeye başlamıştır, ayrıca bu dönemde sanayi ve ticaret burjuvazisi de merkantilist baskılardan sıkılmıştı. Fizyokratlar doğal düzen ve özgürlük taraftarıydılar, devlet müdahalesinin sınırlandırılmasını gerekli görmekteydiler. Merkantilizmin sanayi üretimine ağırlık vermesi, tarımın geri plana itilmesine neden olmuştur. Merkantilist dönemde ülke insanların yüzde sekseni tarımla uğraşmaktaydı. Bu durum toplumsal ve siyasi alanda probleme neden olmaktaydı. Merkantilist kısıtlamalar artık ticaretle uğraşan kesimi zorlamakta ve engel olmaktaydı. Fizyokratik düşüncelerin 1756 yılında François Quesnay'nin ekonomi için

yazdığı makale ile başladığı, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (*The Wealth of the Nations*) kitabıyla son bulduğu kabul edilmektedir (Küçükkalay, 2019). Tarımsal kapitalizmin daha organize hali olan fizyokrasi akımı 17. ve 18. yüzyılda merkantilizmle beraber gelişmeye başlamıştır (Eğilmez, 2018).

Kaymak'ın (2005) aktardığı üzere fizyokrasi okulunun kurucusu Quesnay'ye göre toplum üç temel sınıfa ayrılmaktadır. İlki, kiracı çiftçiler ve tarım emekçilerinden oluşan üretken sınıftır. Üretken sınıf ulusun zenginliğini toprağı işleyerek yeniden üretmektedir. İkinci sınıf, hükümdarı ve kiliseyi kapsayan üretken sınıftan aldığı rantla geçinen toprak sahipleri sınıfıdır. Üçüncü sınıf ise tüccar ve sanayi kesimini içine alan kısır sınıftır. Fizyokraside sınıflar net ürün kavramı ekseninde tanımlanmıştır. Tarım kesimi üretken olan tek kesimdir. Tarım kesimi üretim maliyetlerini yerine koyarken aynı zamanda toprak sahiplerine rant adı altında net ürün geliri sağlamaktadır. Sanayi kesimine bakıldığında kendi üretim maliyetlerinin üzerinde bir değer yaratamadığı için kısırdır.

Merkantilistlere göre fiyatların yükselmesi, tüccarın kazancının artması ve finansmanın kolaylaşması ile para miktarındaki artışa bağlıdır. Fiyatların yükselmesi düşük gelirli işçi sınıfının alım gücünü düşüreceği için bu sınıfın daha çok çalışmasını sağlayacaktır (Masca & Bahar, 2012), ancak merkantilistlerin düşüncesinin tersi durum oluşmaktaydı. Fransa'da 18. yüzyılda 25 milyon nüfusun 23 milyonu tarımla uğraşmaktaydı. Toprakların 2/3'ü asiller ve din adamlarında, 1/3'ü köylülerin elindeydi. Ekonomik olarak köylüler çok zor durumda yaşamlarını sürdürüyorlardı. Fransa'da bu dönemde fiyatlarda ciddi bir artış eğilimi vardı. Fiyatlardaki artış açlık ve sefaleti artırıyordu. Bu nedenle Fransa'da tüccar, halk, köylü zanaatkarlar devletin aşırı müdahaleci politikalarından yorulmuştu. Müdahaleci politikalar sanayileşmede gelişme kaydettirmesine rağmen tarımın ihmal edilmesine ve baskının artmasına neden olmuştu. Fizyokratlara göre dünyada doğal düzen mevcuttu yani her şey bir düzen dahlindedir. Müdahale ve baskı en aza inerse doğal olan ortaya çıkacaktı. Bunun sonucu özgürlük, bireycilik, akılcılık konuşlmaya başlanmıştır. İnsanların en az zahmetle maksimum tatmin peşinde olacaklarına ve toplumun menfaatine çalışacaklarına inanılmıştır. Fizyokratlara göre çıkar peşinde olmak ayıplanacak bir durum değildi. Devlet ekonomiye müdahaleden vazgeçmeli, ulusal görevleri yerine getirmelidir (Küçükkalay, 2019).

Fizyokratlarda değerin nihai kaynağı topraktır (Buğra, 2001). Ekonomide, tarımda net ürünün artması genişleme sağlarken, net ürünün azalması durgunluğa sebep olacağını ileri sürmüşlerdir. Üretim maliyetlerini toplam üretimden çıkarılması sonucu kalan ürün net

üründür. Quesnay net ürünün ancak tarımdan sağlanacağını, imalat üretimi ve ticaretin zenginlik sağlamayacağını savunmuştur (Ağdemir, 2019).

1.2.3. Sanayi Kapitalizmi

18. yüzyıl sonunda sanayi kapitalizmi, ticaret kapitalizminin yerini almaya başlamıştır (Gençoğlu, 2013). Sanayi kapitalizminin Sanayi Devrimi sonrası geliştiği söylenebilir (Eğilmez, 2018). Sanayi Devrimi el zanaatlarının ve atölyenin yerini makinelerin alması; su ve buhar gücünün insan kaslarının yerini alması; mal ve para arasındaki bağ yatay paylaşımın ana şekli olarak hâkim duruma gelmesi; iş gücü pazarının ortaya çıkması, emeğin sermayenin denetimine girmesi; işçi sınıfı ve burjuvazi sınıfının ortaya çıkması olgularıyla ortaya çıkmıştır (Fülberth, 2008). 18. yüzyıl sonlarında başlayıp 19. yüzyılın ilk yarısındaki Sanayi Devrimi ile fabrikalarda büyük ölçekli kollektif üretim ünitelerinde kendine özgü üretim yapan, bu şekilde üreticinin üretim araçları üzerindeki malik haklarına son vererek, sermaye sahibi ile ücret karşılığı çalışan işçi arasında dolaysız bir ilişkinin başladığı döneme geçilmiştir (Dobb, 1992). İngiltere’de 1780 yılında Sanayi Devrimi tahminen başlamıştı. Alman devletlerinde, ABD’de ve Fransa’da 1830 yılından itibaren Sanayi Devrimi başlamıştı. 1870’li yıllardan sonra İskandinav ülkelerinde Sanayi Devrimi yayılmaya başlamıştır. Sanayi devrimiyle kömür ve kok kömürü enerji kaynağında odunun yerini almıştır. Orta ve Batı Avrupa’da, Büyük Britanya’da Sanayi Devrimi 1873 yılındaki ekonomik krizle tamamlanmıştır. Kapitalist toplumlar bu tamamlanma sonucu büyümenin yavaşladığı ekonomik buhrana girmiştir. Sanayi Devrimi’nin birinci döneminin maddi alt yapısını pamuk oluştururken, ikinci döneminin alt yapısını kömür ve demir oluşturmuştur. 1900 yılından sonra sanayi devriminin alt yapısı elektrik ve kimya endüstrisiyle genişlemiş ve gelişmiştir. Suni gübre, yapay boya, patlayıcı, petrol kimya sektöründe işlenmeye başlanmıştır (Fülberth, 2008).

1.3. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmaları

8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan feodalizm döneminde feodalizm kelimesi kullanılmamıştır. Fransa’da feodalizme karşı isyan olmuş ve toplumda feodalizm ismi yayılmaya başlamıştır. Bu yayılma ile feodalizm yaradılışa ters bir siyasal sistem olarak görülmeye başlamıştır. Kentlerde güçlenen burjuvalar, lordlara ve kiliseye karşı gelmeye başlamıştır. Sistemin en büyük senyörü olan krallar da burjuvalara destek olmaya başlamıştır. Krallar gücün merkezileşmesi için kiliseye ve senyörlere karşı burjuvaya destek

vermiştir (Berkes , 1972). Coğrafi keşifler denizcilik faaliyetlerinin 15. yüzyıldan itibaren gelişmesiyle başlamış bir süreçtir. Amerika kıtası keşfedilmiş, kıtalararası ticaret artmış ve piyasa için üretim başlamıştır. Şehirlerde yeni bir sınıf olarak, zenginliğini mal üretimine ve ticarete dayandıran burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. 16. ve 17. yüzyıllar Avrupa’da burjuvazinin siyasal idareye hâkim olduğu tarihsel kırılma dönemleridir. Feodal senyörlerin, kilisenin ve soyluların gücü törpülenmiş, bu gücü burjuvazi eline almıştır. Burjuvazinin sınıfsal menfaati gereği modern devlet Batı’da ortaya çıkmıştır. Burjuvazi 16. yüzyıldan sonra Batı’da devlet politikalarını belirlemiş ve yön vermiştir. Merkantilizm bu politika belirleyen ve yönlendiren burjuvazi düşüncesinin sonucuydu. Burjuvazinin modern devleti yönetmesinin belgesi, merkantilizme devlet politikası olarak sahip çıkılmasıydı (Topses, 2011).

Nüfusun artması, ticaretin gelişmesi, malikâne ekonomisinde ilk kırılmaya neden olmuştur. Rüzgâr gücünün kullanılmaya başlanması, Haçlı Seferleri, ağır saban, üçlü tarla rotasyonu, nüfus ve ticaretteki gelişmelere destek olmuştur. Şehir ekonomisinin gelişmesiyle birlikte - ki şehrin kurulmasını Aktolga (2022) ana rahmine düşen çocuğa benzetmiştir- ileride doğacak olan çocuğun DNA’sı yani doğacak olan kapitalizmin ortamı oluşmaya başlamıştır. 1350-1500 arasında yaşanan krize paralel şekilde iklimin bozulması ve köylülerin şehirlere göç etmesi maliyetlerin artmasına neden olmuş, tüccarlar gelirlerinin büyük kısmını kaybetmiştir. Bu durum ikinci kırılmaya neden olmuştur. 1500 yılına doğru canlanma feodalizme büyük darbe vurmuştur. Rönesans, Reform, Coğrafi keşifler, merkezi devletlerin ortaya çıkmaya başlaması, Avrupa insanının yeni tüketim maddeleri ile tanışması, yeni kıtalardaki altın ve zenginliklerin Avrupa’ya taşınması, kapitalizmin öğretisi olan merkantilizmin konuşulmaya başlanmasına neden olmuştur.

Para-rant karşılığı senyör *demesnelerinin* kiraya verilmesi, para ile ödemenin emek hizmetle ödemenin yerine geçmesi, para alışverişinin yaygın duruma gelmesi ve pazarın büyümesi feodalizmin çöküşünü getirmiştir. Bunun tek etken olarak gösterilmesi yeterli değildir. Feodal lordun, serfleri üzerindeki yükümlülük ve etkisinin para ekonomisinin gelişmesiyle azaldığı, zorunlu hizmetler yerine ücretli bir ilişkiye girdiği düşüncesi doğru değildir. Feodalizm, egemen sınıfın daha çok gelir sağlama isteğine cevap verecek yeterlilikte değildi. Bu durum feodalizmin çöküşüne neden olmuştur (Dobb, 1992). Bunların yanı sıra toplumsal gelişmenin sürecini şekillendiren feodalizmin çöküşündeki çelişkiler arasında şunlar sayılabilir (Aydemir & Genç, 2011):

- 1- Artı ürünü sürekli artırmak isteyen senyör ve bu duruma karşı çıkan serf arasındaki çelişki,
- 2- Feodal beyler arasındaki çatışma,
- 3- Kent ve köy kapitalistleri ile feodal bey ve tüccarlar arasındaki çelişki feodalizmin sonunun gelmesine neden olmuştur.

14. yüzyıla yaklaşıldığında toprağa dayalı feodal yapı çözülmeye başlamıştır (Gümüş, 2010). Sweezy'ye (2000) göre feodalizmin yıkılması dört sebebe dayanmaktadır. Birinci olarak uzun mesafe ticareti değişim için üretim sisteminin yaratıcı bir gücü olmuş, tüketim için üretim de bu değişim için üretimden etkilenmiştir. İkinci olarak değişim ekonomisinde servet, para biriktirme amaç halini alır, diğer temas halindeki üretim sistemlerini de etkiler. Üçüncü olarak feodal yönetici sınıfın zevklerindeki değişimler sonucu gelir gereksinimi artmıştır. Dördüncü olarak özgür ve iyi olanaklara sahip kentlere, malikânelerde zor ve baskı altında çalışan serflerin göç etmesine neden olmuştur. Takahaşi'ye (2000) göre feodalizmden kapitalizme geçişle birlikte üretim tarzında meydana gelen değişiklik şu şekilde olmuştur:

Feodalizmden kapitalizme geçişin temel süreçleri şu hâlde: üretim araçlarının doğrudan üreticilerden ayrılmasında doğan iş gücünün toplumsal varoluş biçiminde değişiklik; iş gücünün yeniden üretiminin toplumsal biçiminde değişiklik (ki aslında aynı şey olmaktadır); doğrudan üreticilerinin kutuplaşması ya da köylünün farklılaşmasıdır.

Malikâne sisteminin çöküşü, rantın şeklinin değişmesine de sebep olmuştur. Para rantı İngiltere'de, aynî rant Fransa'da ve Almanya'da ortaya çıkmıştır. Feodalizmde serfler çalışma şeklinde artı emeklerini öderken, yeni durumda para veya ürün şeklinde ödemeye başlamışlardır. Serflerin iş hizmetinden kurtulup, kullandığı toprağın ve ürünün vergisini vermesi yani para rantının ağırlığını yüklenmesi senyöre bağımlılığının devam ettiğini göstermektedir (Takahaşi, 2000).

Marksist tekâmülcü görüş, feodalizmden kapitalizme geçen doğru toplumların Batı Avrupa feodalizmi ile uyuşamayan özelliklerini ayrı kategoride değerlendirmeyi reddetmiştir. Doğu feodalizmini Asya tipi üretim modeli olarak tanımlamış ve feodal sistemin şekillenmesi içinde görülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Asyalı toplumlarda toprağa bağlı kolektif çalışma, artı ürüne görevlilerce sömürü düzeni içinde el konulması yani serfin yerini köylülerin, senyörün yerini devletin veya devlet görevlilerinin alması şeklinde tasavvur edilmektedir (Öksüz, 1980).

Batı Avrupa'da kapitalizme ön ayak olduğu düşüncesi ile başarılı bir toplum yapısı olarak gördükleri feodalizmi evrenselleştirme çabası görülmektedir. Kapitalist sistemi Doğu

toplumlarına yerleştirme çabasının bir dirençle karşılaşması sonucu, bu direnci Batı toplumları kendi yaşadıkları olguyla açıklama çabasının ürünü olarak, feodalizm her yerde yaşanmıştır düşüncesi ortaya çıkmıştır. Kapitalist düzene geçişte toplumla ilgili temel özellikler belirlenmeye çalışıldığında eski sistemin yani feodal sistemin güçleri tarafından karşı çıkmış ve direnç ortaya konmuştur. Yeni olan düzene karşı ortaya çıkan dirençler tanımlama yapılmasında feodallik kavramı en çok başvurulan biçim olmuştur (Tuna, 1989). Batı ve Kuzey Avrupa dışında kalan yerlerde benzer kurumların varlığının feodalizm olarak görülmesi doğru değildir. Eski Çin’de lordun topraklarında çalışma karşılığı köylünün korunması usulünün yerini hükümet memurları almış ve Asya yönetimlerinde sözleşme gerçekleşmemiştir. Asya’nın diğer uygarlıklarında da benzer durum vardır (Ülgen, 2010).

Toprak ile insan arasında bir tarım örgütlenmesi niteliği tanımlandığı için, başka kesit ve zamanlarda bu ilişkiye benzer bütün ilişkilere feodal toplum gözüyle bakılmıştır. Üretimin devamı için Doğu toplumları da tarımla ilgili tedbirler almıştır. Şeklen bu tedbirler ve düzenlemeler benzerlik göstermektedir. Burada temel farklılıklar göz ardı edilerek tarım üretiminin sürdürülmesi konusunda alınan tedbirler ve uygulamalardaki benzerlikten yola çıkılarak Doğu toplumları içinde feodalizm yakıştırması yapılmaktadır. Batıda feodalizmin tek tip olarak ortaya çıkmaması, farklı uygulamaların olması sebebiyle farklı feodalizmlerin olabileceği düşüncesini meydana getirmiştir. Tarihe bakıldığında toplumların gelişim sürecinin tek ve aynı süreçle olduğu anlayışı, kapitalist ülke olmayı başaran toplumların, burjuva toplumu aşamasının var olduğu düşüncesidir. Burjuva toplumu olan toplumun, feodal toplumdan geldiğinin savunulmasıdır (Tuna, 1989).

Feodal düzen kendi artı ürününü ortaya koyamadığı için, feodal toplumda şehirler ortaya çıkamamıştır. Şehir ile feodal düzen bir araya gelemmez. Batıda şehirlerin ortaya çıkması bir toplum düzeninin ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. Doğu ile Batı arasında Akdeniz ticareti sonucu, Batıda yeni bir kesim ortaya çıkmıştır. Feodalizmin katı kuralları olması ve Doğu ile girişilen ticaret sonucu yeni kesimin ortaya çıkması sonucunda feodalizmin çökmeye başlaması, feodalizmin yeni düzeni ortaya çıkarmadığı, dışarıdan bir etkiyle yeni düzenin ortaya çıktığını göstermektedir (Tuna, 1989).

Feodal rejim Avrupa tarihinde, kapitalizm öncesi ekonomiye dayalı bir rejim olarak görülmektedir. Liberal ve kapitalist olamayan Asya ve Afrika uygarlıkları, modern dönemde geri oldukları için gelişmiş güzel feodal olarak tanımlanmaktadırlar. Feodal düzen, Batı Avrupa’da kapitalist düzenden önce ve bu dönemde Japonya’da görülmektedir. Feodal düzenden kapitalist düzene geçiş ancak merkezileşmiş mutlak monarşilerin ortaya

çıkmasıyla mümkün olmuştur. Monark yönetim ile feodal sistemin geleneksel sınıfları arasındaki mücadele sürecinde, ulus devlet ile yasalı devlet yönetimi ortaya çıkmıştır (Berkes & Anday, 2017). Feodal olmayan sistemlerde serfliğe ait durumlar görülebilmektedir (Sweezy, 2000).

Batı feodalizminde senyör krallara karşı güçlü bir konumdayken Doğudaki toprak sahibi, Batı Avrupa'daki toprak sahibi gibi toplumsal ve siyasal güce sahip değildi. Batı ve Kuzey Avrupa'daki merkezi otorite karşısındaki güçlü Lord, vassalın varlığı, Doğuda merkezî otorite karşısında zayıf ve merkezi otoritenin uzantısı anlayışı devam etmiştir. Avrupa'daki bu kısmî özgürlük, güçlü yerel yönetim anlayışı Rönesans'ın doğuşunda önemli yere sahip olmuştur (Ülgen, 2010). Vassallardan aldığı hizmeti Lord nakdi olarak ödemiştir. Bu ifade feodalizmde paranın birincil konumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Marksist teoriden kaynaklanan feodal toplumdan kapitalist topluma geçiş düşüncesini geçersiz kılmaktadır (Durgun, 2022).

Üretim artışı, koşum kayışının bulunmasından sonra atı öküz yerine tarla sürmekte kullanmaya başlanmasıyla gerçekleşmiştir. Yeni alanlar tarıma açılmaya başlanmış, ulaşım hızlanmıştır. Atın kullanılması, at yemi olarak yeni ürünlerin ekilmesine neden olmuştur. Yulafın ekilmeye başlanmasıyla tarla 3'e bölünerek; yulaf, nadas ve başka ürün olarak üçlü ürün sistemine geçilmiştir. Su ve yel değirmenlerinin yaygınlaşması buğday, dokumacılık ve dericilik alanında çok etkili olmuştur. Teknolojik gelişmeler sayesinde fazla ürün alınmaya başlanmış ve bunun sonucu nüfus artışı meydana gelmiştir. Ürün artışı, ürün ticaretini artırmıştır. Nüfus artışı lord-serf ilişkisine zarar vermiştir. Lordlar serfleri malikânelerden kovmaya başlamış, bunun sonucunda serflerin kentlere göçü meydana gelmiştir. Lord piyasa için koyun yetiştirmeye başlamıştır. Serflerin kente göç etmesi, yiyecek ve giyecek talep eden toplumu meydana getirmiştir (Köymen, 2008).

Kapitalizm, tarım ekonomisine dayalı feodalizmin yıkılması sonucu Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkmıştır. Tarım alanlarında çalışan işçiler, tarımdaki çöküşle beraber şehirlere göç etmiştir. Bu göçler sanayi üretimine ucuz iş gücü imkânı vermiştir. Sanayi öncesi toplumda tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktayken, Sanayi Devrimi'yle modern tarım yapılmaya başlanmıştır. Modern tarım üretim araçlarını büyük sermaye sahipleri alabilmekteydi. Hızlı ve ucuz üretim sonucu geleneksel yöntem ortadan kalkmıştır (Bal, 2011).

Haçlı Seferleri Avrupa kıtasının ekonomik, toplumsal ve siyasi yapısının değişmesine neden olmuştur. Haçlı Seferleri ile yeni üretim yöntemlerinin bulunmasına ve uygulanmasına, sanatkârların ve ticaretle uğraşanların zenginleşmesine; bunların sonucu siyasi otoritenin

zenginleşen tüccar sınıfı tarafından etkilenmesine ortam hazırlanmıştır. Pazarın genişlemesi kârlılığını artıracaktır. Pazarın genişlemesi de güçlü merkezi otoriteye sahip devletle mümkün olmaktadır. Sınırlı otoriteye sahip feodalizmin yıkılıp güçlü merkezi otoriteye sahip devletin kurulması ticaret hacmini artıracaktı. Zenginleşen tüccar sınıfı merkezi otoritenin güçlenmesini istemiştir (Aydemir & Güneş, 2006).

Feodalizmin yıkılması ile kapitalist yönetime geçilmesi, hemen hemen ulus devlet sistemine geçiş dönemine denk gelmektedir. Ulus devlet sistemi ile burjuvazi, feodal yapının yerini almaya başlamıştır (Eğilmez, 2015) ancak Merkantilist dönemde feodal üretim sisteminin varlığını devam ettirdiği görülmektedir (Küçükkalay, 2019). Tarihte bir biçimden başka bir biçime geçiş aşamasında, eski biçim bir anda ortadan kaybolmayacağı, belli bir süre yürürlükte olacağı gibi yeni düzen de tek bir biçimde ortaya çıkmayacaktır. Eski ile yeninin geçiş sürecinde bir arada bulunması tesadüfî bir durum değil hayatın kuralıdır. Erken kapitalizm diye adlandırılan dönem de Orta Çağ'ın sonu ile öz kapitalizm arası dönemdir. Erken kapitalist dönem iki dönemin de kurum ve toplum unsurlarını barındırmaktaydı (Ülgener S. , 2006a).

Feodal ve kapitalist toplum iki farklı toplumdur. Yani iki sistemin de üretim düzeni kendine hastır. Burjuvazi kapitalist düzenin bir parçasıdır, feodalizme ait bir unsur değildir. Feodalizmin içinde doğmuş, kapitalist sisteme giden yolu açmış, kapitalizme ait olmuş bir olgudur, benzer durum işçi sınıfı için de geçerlidir. Feodal toplumun unsurları, feodal beyler ve serflerdir. Kapitalist toplum şehir toplumunun içinden doğmuş, şehir ise feodal sistem içinde doğmuştur. Bu durum burjuvazinin feodal topluma ait olduğunu göstermemektedir. Bu durum şu şekilde açıklığa kavuşturulmaktadır: şehir toplumu geçiş toplumu olarak görülmektedir. Başka bir üretim ilişkilerini temsil eden, feodal sistem içinde doğan ve onunla ilişkisi olan, yeni bir üretim sisteminin embriyosudur. Burjuva devrimi bir anda olup gelişen bir olay değildir. Şehrin teşekkülü ile başlayan sürecin bir çıktısı mahiyetindedir (Aktolga, 2022).

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE TOPLUMSAL HAYAT VE EKONOMİ

Küçük bir beylik olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı beyliği, dünya devleti olarak altı asra yakın süre tarih sahnesinde kalmıştır (Şafak, 2012). Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısı incelenmeye çalışılacaktır.

Her şeyden önce Osmanlı dini, coğrafi ve mesleki açıdan parçalı bir yapıda olduğu söylenebilir. Bu parçalı yapının sonucu olarak sistemde bazı zafiyetlerden söz edilebilir. Bunlardan ilki devletin mutlakiyetçi yapıda görünse de birbirini dengeleyen ve denetleyen farklı toplumsal gruplar arasındaki ilişkiye dayanmasıdır. Sipahiler, Yeniçeriler, Suriye, Irak ve Mısır'daki ileri gelen aile ve aşiretler bu gruplara örnek verilebilir. İkinci olarak devletin bütün ekonomik kaynakları aşırı şekilde kontrol altında tutmasıdır. Padişah ülkedeki bütün toprakların yegâne sahibiydi. Devlet üreticinin tarımsal artığına el koymaktaydı. Üçüncü olarak devletin merkezî memur sınıfının ve dini yapının yüksek toplumsal sınıf içine dâhil olmasının devletin ekonomik kaynaklarının paylaşımını artırmasıdır. Bu durum sistemde gerginliğe sebep olmuştur (Karpat, 2019:77).

Osmanlı'da devletin mülkiyet sahibi olması, gücünün olmasından ileri gelmektedir. Devleti yöneten kişilerin elinde güç bulunduğu için, bu güçle toplumu ve ekonomik etkinlikleri düzenlemektedir. Özel mülkiyet sahibi kişilerin, siyasal güç sahibi olmasını engelleyerek devletin tek güç sahibi olmasını sağlıyorlardı. Toprak üzerinde tasarruf hakkı olan halkın, siyasal gücü bu yüzden gelişmemiştir (Berkes, 1972).

Topses (2011), Berkes'in Batı toplumlarının sosyo-ekonomik yapısı ile Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısını karşılaştırmasını şu şekilde betimlemiştir: Batı devletleri ekonomi, edebiyat, hukuk, sanayi, bilim alanlarında Orta Çağ zihniyetini geride bırakıp çağdaşlaşmaya yöneldikleri dönemde, Osmanlı Devleti Batı toplumlarının geriye

attığı zihniyete yönelmiştir. Güçlü devlet yapısını Orta Çağ zihniyetinde aramıştır. Osmanlı Devleti'nin bu Orta Çağ zihniyetine takılıp kalmasının iki nedeni bulunmaktadır. Osmanlı toplum yapısında reform, yenilik, değişim, ihtilal kavramlarının yanlış algılanması sorunu mevcuttu. Bu kavramlar Osmanlıda bozulma ve çürüme anlamlarına gelmekteydi. İkinci neden Batı toplumlarında çağdaşlaşmayı oluşturan yeni ortaya çıkmış olan ekonomik sınıflardır. Osmanlıda, Batı'da ortaya çıkmış olan burjuva ekonomik sınıfı varlığı olmadığı gibi Osmanlı, ekonomik düşünce zihniyetinden de mahrumdu (Topses, 2011).

Osmanlı toplumsal yapısının özü Mardin'e (2012) göre "gaza" düşüncesinde bir toplum olmasıdır. Bu düşüncenin ekonomiye yansması kâr hedefine, verimlilik ve sermaye birikimine yeterince önem verilmemesine neden olmuştur.

2.1.Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Yapısı

Osmanlı'da toplum yapısı denge ve itidal üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı toplumsal sınıfları kendi yerini bilirdi ve Osmanlı'da ölçülü bir hayat tasavvuru vardı (Öz, 2007). Topses (2011), Berkes'in Osmanlı yönetim şekline bakışını şu şekilde ifade etmiştir: Osmanlı yönetimi sınıfsız, millet şuuru olmaksızın yaşayan insan türü ortaya çıkarmıştır ve devlet yönetimini istenileni yapan kişilerin eline vermiştir. Berkes (1972) Osmanlı Devleti'ni dört dönemde incelemiştir:

- 1- Tekevvün dönemi,
- 2- Nizamın denge dönemi,
- 3- Nizam bozulma dönemi,
- 4- Yeni bir nizam oluşturma dönemi.

Osmanlı Devleti birinci dönemde ekonomik üretim gruplarını savaşla ve fetih ile etkisi altına almış ve bu grupların üretiminden vergi alan devlet olmuştur. Yani feodal bir beylik ya da devlet olarak ortaya çıkmamıştır. Savaş ve fetih ortağı askerlere dirlik vermiş, bu askerler aracılığıyla köylüden ve kentli halktan vergi toplamıştır. Askerlerle olan ilişki feodal bir ilişki değildi. Osmanlı'nın ikinci dönemine geçiş savaş ve fetih ortağı askerlerin yönetimde ağırlığının artması ile olmuştur. Askerlerin oluşturduğu Sipahi sınıfının karşısına bir güç olarak devşirme usulüyle kapıkulu askerleri oluşturulmuştur. İkinci döneme Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi ile girilmiştir. Osmanlı'nın üçüncü dönemi Üçüncü Murat dönemidir. Bu dönemin özelliği devletin kurumları arasında karşıt davranışların

belirmesidir. Dış etkiler bu karşıt davranışları körüklemiştir. Dördüncü dönem ise karşıt davranışları yeni yöntemlere göre çözmeye girişiminde bulunulmamış, eski geleneksel yöntemle çözmeye ve eski nizamı zorla canlandırma gayretleri dönemi olmuştur (Berkas, 1972).

Osmanlı devlet ananesinden kaynaklı, yöneticilerin toplumsal sınıflara, toplumsal sınıfların da yönetici tabakaya girmesi ihtilal olayının nedeni olarak görülmekteydi. Çünkü yönetim zihniyeti toplumsal sınıfları temsil eden veya toplum iradesine dayalı değildi. Devlet toplumun ekonomik çıkarlarına dayanmadığı için, toplumdan gelmemektedir. Tanrısal bir yetkiyle toplumun üzerine yerleşir ve siyasal egemenliğini kullanır. Devşirme sistemiyle devlet yönetim katmanını toplumdan soyutlar ve Batı yönetim anlayışının aksine toplumdan kopuk yapıdadır. Toplumdan soyutlanmış asker, sivil ve din adamları tarafından devlet yönetimi gerçekleştirilmektedir (Topses, 2011).

2.1.1.Millet Sistemi

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Anadolu'da gayrimüslim yapı mevcut olduğu bilinmekle beraber, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle gayrimüslimler Türklerin yönetiminde yaşamaya devam etmişlerdir. Osmanlı döneminde de ilişkiler artarak devam etmiştir. Anlayış ve hoşgörünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Mehmet yönetimiyle beraber gayrimüslimlere yönelik net yönetim tutumu ve hukuki taban millet sistemi adı verilen teşkilatlanma ile olmuştur (Güneş, 2015). Arapçada millet terimi dini topluluğu belirtmektedir. Bazen bu terim bir cemaati, aynı dili konuşan topluluğu veya aynı inançtaki insanlar topluluğunu tanımlamak için kullanılmıştır. Osmanlıda milletlerin sosyal ve siyasal ilişkileri dini ilişkilere göre biçimlenmiştir. Bu ilişkiler milletlerin bağlı oldukları din ve mezheplerin hiyerarşisine ve inancın hükümlerine göre düzenlenmiştir (Kurtaran, 2011), çünkü Osmanlı yönetim anlayışı toplumun dini inanç esasına göre sınıflanmasıydı (Güneş, 2015). Bu şekilde din ve mezhep mahiyetine göre toplumun şekillenmesine millet sistemi denmektedir. Millet sistemi klâsik İslam anlayışında din ve mezhep bağlılığını belirtmekte olup, Osmanlıda da dini bağlılığa atıf yapmaktaydı (Kurtaran, 2011).

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Ortodokslara özerlik vermiştir, bu durumla beraber devlet kontrolünde millet sistemi yürümeye başlamıştır (Kurtaran, 2011). Devlet yönetimi, cemaat ve gruplara lider görevlendiriyor, bu sayede toplumun büyük kısmını kontrolü altına almış oluyordu (Akça, 2007). Devamında zamanla Ermeni ve

Yahudilere de özerk statü tanınmıştır. Osmanlı toplumu farklı inanç gruplarının olduğu mozaik bir yapı sergilemiş ve bu yapı yasalarla güvence altına alınmıştır. Yani Osmanlı Devleti'ndeki her toplumsal grubun kendi inanç, dil ve kültürünü muhafaza etmesine imkân tanınmıştır. Osmanlı millet sisteminin temelinde çok kültürlülük yer almıştır. Osmanlı modern sömürge devletlerinin yaptığı gibi farklı inanç ve kültürdeki toplulukları asimile etme uygulamasına gitmemiştir. 15. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına kadar millet sistemi devam etmiştir (Kurtaran, 2011). Özerklik kültürel otantiğin korunması, yaşanması ve yaşatılması ekseninde sağlanmış olup mutlak olmamıştır (Akça, 2007). Müslüman milleti, Ermeni milleti, Rum milleti ve Yahudi milleti olmak üzere Osmanlı topluluğu içinde 4 millet var olmuştur. Ermeni milleti, milleti sadıka diye nitelenirken, Müslüman milleti, milleti hâkime olarak nitelenmiş, tanınmıştır (Kurtaran, 2011). Türk-İslam devlet yönetimi biçiminde, sorumluluk bilinci ön planda olmuş, mutlak egemenlik yöneten ile halk arasında ön planda olmamıştır. Buradan bahisle gayrimüslimlere dinlerini ve kültürlerini yaşama serbestisi karşılığında devlet otoritesini tanıma ve devlet çatısı altında yaşama imkânı tanınmıştır (Akça, 2007), bu çoğulcu anlayışın Osmanlı Devleti'nin başarısını getiren temel faktörlerden birisi olduğu söylenebilir (Anık, 2012).

Sistem Osmanlının güçlü olduğu zamanlarda devam etmiştir, refah ve huzur içinde Osmanlı barışı ile gayrimüslimler yaşamışlar ve Osmanlıya itaat etmişlerdir (Kodaman, 2007). Batı etkisiyle beraber 6 asır süren millet sisteminde de bozulma meydana gelmiştir. Millet sistemi içinde yer alan gayrimüslimlerin başka devlet yönetimlerine yönelmesinde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik düzen etkili olduğu gibi (Kurtaran, 2011), Fransız devrimiyle eşitlik, demokrasi ve adalet fikirlerinin yayılması da millet sisteminin mevcudiyetinin sorgulanmasına neden olmuştur. Milliyetçilik akımı kültürel yapılarını korumuş gayrimüslim gruplar arasında yayılma ortamı bulmuştur (Akça, 2007). 19. yüzyılın başlarından itibaren millet sistemi Osmanlı toplumunda önemli görülecek şekilde farklılaşmaya neden olmuştur (Gürkaynak, 2003). 1829 yılında Yunan halkının bağımsızlığı ile millet sistemi ilk darbesini almıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları (Kurtaran, 2011); Osmanlıcılık ve İslamcılık düşünceleri (Akça, 2007), millet sisteminin çöküşünü engelleyememiştir. 19. yüzyılın sonlarında millet kavramı ulus kavramını karşılayacak şekilde değişmiştir (Kurtaran, 2011).

2.1.2.Âyan ve Eşraf

Eski devlet adamının neslinden ya da yarı özerk bir durumda olan büyük ailelerden gelen insanlar âyan ve eşraf olarak görülmekteydi (Aktolga, 2022). 16. yüzyıl erken dönemlerinden beri kadıların adli divan azaları olarak âyanlar görev almaktadır. Âyanlar sosyal ve bölgesel farklılıklar esnasında mahalle ya da köylerin temsilcisi olarak devlete dair meselelerde söz sahibiydi. 17. yüzyılda sipahiler görevden el çekirildikten sonra âyanlar toprak tahsisi ve vergi toplama işinde yer almıştır. Âyanlar zenginliklerinden dolayı devletin ileri gelen grubu olmuştur. Zenginlikleri, toprak sahipliği ve vergi toplamaya dayanmaktadır. 18. yüzyılda âyanların toplumsal saygınlığı, devlet görevleri ve ekonomik başarıdan kaynaklanmaktadır. Âyanlar kendi ordularını ve yöresel sistemlerini kurmuşlardır. Bunu yaparken örf ve adetlerine bağlılıkla etkinliği ön planda tutmuşlardır. Bölgesel modernleşmenin somut örneğini oluştururken, Avrupa’da ortaya çıkan bilimsel, ekonomik devrimlerin ürünlerini kabul etme, uygulama eğilimi sergilemişlerdir (Karpas, 2019:77).

Enderunlu vali sisteminden 1726 yılında çıkarılan bir emirle vaz geçilmiştir, sancak veya vilayetin önde gelen güçlü ailelerine valilik verilerek âyanlık sistemine geçilmiştir. Âyanlık kurumu ile devletin idare örgütü değişime uğramış; maliye, adalet ve güvenlik intizamı yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Âyan sistemi, derebeylik rejiminin gerekliliklerinden olan şehirlerden kasabalara inen, bölgelerin güçlülerinin kendi aralarında kademelenme yetkisine sahiplik olduğu bir sistemdi. Anadolu’da ve Rumeli’de vilayet ve sancakta âyanlar arasında büyüktan küçüğe doğru yönetme sisteminin geliştiği görülmektedir. Batı dünyasının geçmişinde olan, Türk toplumlarında hiç görülmemiş olan derebeylik sistemi, merkeziyetçiliğe tehlike arz eden bir duruma bürünmekteydi (Akdağ, 1963).

Devletin âyanlara verdiği görevler şu şekilde sıralanabilir (Akdağ, 1963; Ergenç, 1982):

- 1- İdari, vergi toplama ve savaşma görevleri,
- 2- Devletle ilgili meselelerde halkın temsilciliğini yapmak,
- 3- Mahalle halkının çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak,
- 4- Alıcı ve satıcının zarar görmemesi adına pazar fiyatının belirlenmesi aşamasında kadiya yardımcı olmak,
- 5- Şehrin korunması ve adaletin tesisinde görev almak.

Osmanlı 17. yüzyıl sonlarında toprak kayıplarının neden olduğu vergi kayıplarını telafi etmek için mukataaları malikâne usulüyle ömür boyu iltizama vermeye başlamıştır.

Âyanların güçlenmesinde malikâneelerin âyanlara verilmesi etkili olmuştur. Âyanlık kurumunun ön plana çıkması şehirlerin siyasi ve ekonomik hayatına önemli tesir etmiştir (Öz, 2007).

18. yüzyıl sonunda merkezi yönetim âyanlar, loncalar ve ticaret grupları ile beraber hareket ederek yenileşme, reform yapmak yerine mutlak otoriteyi sağlama ve devam ettirme yoluna girmiştir. 19. yüzyıldaki modernleşme çalışmaları merkezi otoritenin gücünü arttırmaya yönelik gerçekleşmiştir. Bu durum merkezi yönetim ile âyanların çatışmasına neden olmuştur. Osmanlı merkez yönetimi, âyanları kendine karşı çıkan asi bir grup olarak düşünüyordu. Değişen sosyo-ekonomik koşulların getirdiği bir sonuç olarak görmüyordu. Devletin merkez yönetimi, ekonomik kaynakları kontrol etmek ve kullanmakta direniyordu. Ekonomik olarak yeni arayış içinde bulunan yeni toplumsal gruplar, yeni toplumsal etkileşim modelleri, tekâsüf etmiş ticaret, politik yönetimin ve verimli yöntemin yeni bir yüzünü talep etmekteydi. Ancak merkezi yönetim statükonun ve geleneğin devam etmesi taraftarıydı (Karpas, 2019:77).

2.1.3 Osmanlıda Vakıflar ve Vakıfların Konumu

Vakıf sistemi tarihsel süreç içinde, toplumdan topluma, zamandan zamana değişim göstermiştir. İlk kurulduğu zamanla ilgili net bir bilgi olmasa da Babil ve Sümerlerde vakıf kurulduğuna dair emarelere rastlanılmıştır. Roma ve Bizans'ta vakıf sistemi varlığını sürdürmüştür. İslam geleneğinde ilk vakıf 706 yılında başkent Şam'da Emevî Halifesi Abdülmelik'in oğlu Velid tarafından oluşturulmuştur. Türkler'in İslam'ı kabul etmesinden önce vakıflar var olmasına karşılık, Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Türk dünyasında vakıflar net bir şekilde görünür olmuştur (Bayartan, 2008).

Çizakça (2019) vakıfların Roma'da "fidei commissum" Bizans'ta ise "Piae causae" şeklinde adlandırıldığını aktarmaktadır. Çizakça İslami vakıfların ise Hazret-i Muhammed'in "sawab bad al wafat" olarak bilinen hadisine dayandığı görüşünü daha güçlü bulmaktadır. Bu hadiste ölen kişinin amel defterinin üç şekilde -sürekli sadaka, faydalı bilgi ve hayırlı evlat- açık kalacağı ve öldükten sonra sevap kazanmaya devam edeceği ifade edilmektedir. Çizakça bu üç sevap kanalı olarak vakıfları göstermektedir. Vakfedilen mal, Allah'ın mülkiyetine geçtiğinden alınıp satılamaz, ancak kiraya verilerek gelir elde edebilir. Bu gelir de vakfeden adına daimî olarak sadaka verilmesini sağlar. Vakfın kuruluş amaçları arasında

okul veya medrese varsa bu vakıf yine daimî bilgi üretip o bilginin topluma dağıtımını da gerçekleştirir. Vakfın yetiştirdiği öğrenciler Kur'an okur ve mevtaya ardından dua edecekleri düşünülür. Yani vakıf kuran kişi hadiste belirtilen öldükten sonra sevap kazanmaya devam etmeyi sağlamış olmaktadır.

Vakıf özel mülkiyet sahibinin toplum için faydalı olarak gördüğü faaliyetleri desteklemek için gelirini tahsis etmesidir (Karpaz, 2019:77). Ticaret için konaklama ve sosyal ihtiyaçların karşılanması için alt yapı çalışmalarının büyük kısmı vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca vakıfların yaptırdığı kuruluşlar istihdam alanı yaratmıştır. Vakıflar Osmanlı sistemi içinde ekonomik, sosyo-kültürel, idari hizmetler üstlenmiştir (Bayartan, 2008). Vakıflar bir amaç ve yatırım kuruluşudur ve Osmanlı Devleti var olduğu süre boyunca 26.300 vakıf kuruluşu olduğu yapılan bir araştırmayla ortaya konmuştur. Vakıfların sayısının bu kadar çok olması ve sahiplenilmesinin ilk nedeni, dini özellikte olup Allah'ın rızasını kazanma duygusunun hâkim olmasıdır. İkincisi, kamu hizmetlerinin vakıflar eliyle yerine getirilmesini devletin teşvik etmesi; üçüncüsü, devletin yüksek yönetiminde yer alan kişilerin yönetimden uzaklaşmaları halinde vakıf mallarına dokunulmadığı için ailelerinin geleceğini güvence altına alma düşüncesidir (Eren , 1987). Ayrıca vakıfların sayısında merkezi otoritenin zayıfladığı dönemde hızlı artış olmuştur. Vakıfların malına hayır sahibi fikrini değiştirmedığı sürece dokunulmadığı için, toplumun ileri gelenleri vakıf kurarak malını koruma altına almaya çalışmıştır (Karpaz, 2019:77).

Bağış şartlarını vakfiye olarak bilinen tahsis belgesi belirlerdi. Osmanlı Devleti'nde eğitim, sağlık gibi hizmetleri vakıflar yerine getirmektedir. Vakıf malları vergiden muaftı ve devlet tarafından el konulamazdı. Kadı vakıf ve tımar sisteminin işleyişinde ihtilaf çıkması halinde mülkiyete yönelik bütün konularda karar vericiydi. Vakıf ve mülk topraklarının düzenlenmesi arz ve talebe göre yapılmaktaydı. Vakıf arazileri piyasa fiyatına göre kiraya verilmekteydi. Tımar sistemi serbest ekonomik kesim tarafından dengeleniyordu. Tımar sistemindeki bazı ilişkiler serbest piyasa kurallarına tabiydi (Karpaz, 2019:77).

Çizakça'ya (2006) göre vakıflar, beşerî sermayenin geliştirilmesini sağladığı kadar diğer ihtiyaçlara da karşılık vermekteydi. Vakıflar sayesinde;

- 1-Güçlü devletin, mülkiyet hakkını çiğnemesi engellenmiştir,
- 2-İslam medeniyetinin zengin mimari mirasını vakıflar yüzyıllarca korunabilmiştir,
- 3-Toplum maddî bunalıma düşen bir devlet tarafından yüklenilen ağır vergi yükünü kaldırabilmiştir,

4-İslam hukuku gereği arazilerin aşırı parçalanması önlenebilmiştir,

5-Yaşlılık ve engellilik maaşları verilebilmiştir,

6-Kurumsal olarak sigortanın bilinmediği bir zamanda, lonca ya da mahalle üyeleri için ilkel de olsa bir sigorta güvencesi sağlanmıştır,

7-Yollar, köprüler, kütüphaneler, limanlar, deniz fenerleri, sarnıçlar, su bentleri, çeşmeler ve kaldırımlar inşa edilip, korunabilmiştir.

2.1.4. Osmanlı Toplumunda Sınıf

Osmanlı toplumunda hem yatay hem dikey örgütlenme söz konusuydu. Büyük gruplar arasında kesişme mevcuttu, ancak gruplar kendi kendini yöneten küçük gruplara ayrılmıştı. Grupları yöneten bir dini veya toplumsal lider vardı. Lider devlet adına vergi belirlemekte ve toplamaktaydı (Karpas, 2019:77). Osmanlı Devleti uzun dönemi kapsadığı için toplumu betimlemek zor bir durum teşkil etmektedir. Ancak Tanzimat dönemine kadar olan dönemde Osmanlı ailesi ve saray halkı dışında toplumun reâyâ, askeri, ulema, esnaf olmak üzere genel olarak dört gruptan oluştuğu söylenebilir (Öz, 2007). Vergiden muaf ve yönetici sınıf olarak karakterize edilen üç kesim; Kalemîye, seyfiye ve ilmiye sınıfıdır. Çiftçi-köylü, göçebe halde yaşayan halk, şehirde yaşayan tüccar ve zanaat ehli vergi veren reâyâ sınıfı oluşturmaktaydı. Askeri sınıfına geçmek ancak padişahın buyruğu ile mümkündü.

Devletin temel görevleri arasında birbirinden ayrılmış olan toplumsal tabakaları olduğu gibi devam ettirmek ve korumak yer almaktadır. Devlet bürokrasisi ve sahibüs-seyf denilen kılıç ahalisi toplumsal zümrenin en tepesini oluşturmaktaydı. Bu zümre devletin sonuna değin en yüksek gelire sahip zümresi olmuştur. Taşrada ise merkezi bürokrasi içinde sipahiler ve az sayıda yeniçeri birliği bulunmaktaydı. Savaş meydanında yiğitlik gösteren kişiye ödül olarak tımar verilir ve sipahi olurdu. Bu yiğitlik sonucu sipahi olan herhangi biri elit tabakadan olmuş oluyordu. Tüccar ve zanaatkârlar servet güce dönüşmediği için yönetim sınıfına yükselememiştir. 16. yüzyıldan sonra servet insanları yüksek makamlara taşımaya başladı ise de tüccar ve zanaatkârlar için değil, hırslı devlet görevlileri arasında bu durum gerçekleşmiştir. Müslüman tüccar ve zanaatkârın devletin yüksek görevlerinde yer aldığı örnek neredeyse yoktur (Karpas, 2019:77).

2.1.4.1 Yönetici (Askeri) ve Ulema Sınıfı

Osmanlıda devleti temsil eden ve ortaya çıkan artığa, devlet adına el koyan sınıf askeri sınıftı (Pamuk, 2010). İlmiye sınıfı eğitim öğretim faaliyetlerini yürütmekteydi (Öz, 2007). Ulema kentlerdeki medreselerden Müslüman nüfus arasından çıkıyordu. Ulema sınıfının tabanını medreselerde sınırlı ders alan imam, müezzin olarak oluşturmaktayken, ulema sınıfının üst basamağını müftüler ve kadılar dolduruyordu. Ulema sınıfının en üstünde ise şeyhülislam ve Anadolu ve Rumeli kazaskeri bulunmaktaydı (Pamuk, 2010). Ulema sınıfı toplumu İslami esaslara göre yöneten özerk bir sınıfı temsil etmektedir. Şeyhülislam ulema sınıfının lideri konumundaydı. Ulema sınıfının toplumda dürüst, ahlaklı, itibarlı, sohbet ehli ve dindar olma özelliklerine sahip olması beklenmiştir. Toplumsal statüyü güzel ahlak ve dindar bir yaşam getirmektedir. Zenginlik ve gücün 17. yüzyıldan itibaren statü kazandırmaya başlamasıyla ulema sınıfı da bozulmaya başlamış ve devlet yönetimine yakın konuma gelmesiyle özerk yapısını kaybetmiştir (Kodaman, 2007). Kalemîye sınıfı yani bürokratlar ise Divan-ı Hümayunda bürolarda ve defterdarlıklarda usta çırak ilişkisi ile yetişmekteydi. Askeri hizmet icra edenler ile bunların eş, çocuk ve köleleri, imam, müezzin gibi dini vazife icra edenler ile vergiden muaf olan kesim askeri sınıf olarak Osmanlı kanunlarında geçmekteydi. Askeri sınıftan biri reayadan biri ile evlenir ise konumunu kaybediyordu. Kul statüsünde olan askeri sınıf padişahın iradesine hayatları boyunca tabi idiler (Öz, 2007).

Devşirme sistemi Yeniçeri Ocağına mahsus bir durumdu (Karpat, 2019:77). Devşirme usulü Hristiyan her kırk haneden bir çocuk alınarak işliyordu. Çocuklar küçük yaşta alınıyor, Müslüman ailelerin yanına yerleştiriliyor ve Müslüman adetlerine göre yetiştiriliyordu (Pamuk, 2010). Askeri bir kurum olan Yeniçeri din değiştirme esasına dayanıyordu. Yeniçeri olacakların eğitimi birkaç yıl sürer, sonrasında kalıcı evleri olan “ortalar”a yerleşirlerdi. Bunlar içinde yetenekli olanlar Enderun’ a devam ederdi (Karpat, 2019:77).

2.1.4.2. Reaya: Vergi Mükellefi Sınıfı

Yaşadığı yere göre üçe ayrılabilen yönetilen reaya şehirli, köylü ve göçebe halk şeklinde tabakalaşmıştır. Esnaf, ticaret ehli ve zanaatkar, çiftçi, göçebe yaşayanlar ile çiftçilerden oluşmaktadır (Öz, 2007). Yönetici sınıf dışında kalan Osmanlı topraklarında yaşayan herkese reaya denmekteydi. Çeşitli üretim sahasında yer alanlar ile gelir durumuna bakılmaksızın tüm halk reaya sınıfına dahildi. Yani köyde toprakla uğraşan köylü ve şehir ve kasabada yaşayan zanaat erbabı ve ticaretle uğraşan tüccar da bu sınıftaydı.

Kanunnamelerde geçtiği şekilde yönetici sınıfın kurallarının dışında kurallara tabiydi (Akyılmaz, 2004).

2.1.4.2.1. Osmanlı'da Köylü Yaşamı

Osmanlıda köylü nüfusu fazlaydı. Tımar sistemine çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlayan köylü bağılıydı. Halk çeşitli vergiler ödemekteydi. Hububat, pamuk, pirinç, baklagiller vb. ürünlerinin üretimini gerçekleştirmektedirler. Tahıl üretiminin dışında hayvancılıkla ve kısmen de arıcılık faaliyetiyle de meşgul oluyorlardı (Öz, 2007).

Reayanın devletin mülkü olan toprağı kullanma hakkı vardı. Bu hak mirasla geçebiliyordu ve devamlı olan bir haktı, ancak bu mutlak anlamda özel mülkiyet hakkı değildi. Bu hak karşılığı köylü vergi vermektedir (Berkes, 1972). Köylünün ürettiği ürünün 1/10'u kadarı öşür olarak alınmaktaydı. Artı ürün miktarı bölgesel olarak tarımdaki ürün verimin dalgalanmasına göre değişiklik göstermektedir (Aktüre, 1975). Köylü üretimin artı değer kısmını devlete vermektedir. Artı ürüne devlet el koyduğu için yeniden yatırım yapamıyor ve sermaye birikimi olmadığından reaya olarak devam edecektir (Berkes, 1972).

Osmanlıda köylü serf değildir, köylü bağımsız serbest köylüdür. Ancak kendi isteğiyle yer değiştiremez, kendi isteğiyle çiftçilikten vazgeçemez, toprağını satamazdı. Bunlara karşılık tımar beyine bağımlılığı yoktu (Berkes, 1972). Halktan bir köylünün görevi üretim yapmak ve vergi ödemektir. Köylüler şehirde yaşayamaz ve tımar sahibi olamazdı. Köylüler için toplumsal sınıf içinde yegâne yer dini kurumlardır. 17. yüzyıla kadar miri arazilerde kiracı olanlar göç ederse para cezası öder ve bazı durumlarda köyüne geri getirilirdi (Karpas, 2019:77).

Osmanlıda 14. ve 15. yüzyılda iyi işleyen dirlik toprak sistemin yerini 15. yüzyıl sonunda iltizam usulü almıştır. Sarayın gelirinin azalması ve giderlerin artması sonucu sipahiler daha fazla vergi toplama yoluna gitmiştir. 16. yüzyılın ortalarında başlayan bu durum köylünün şehre göç etmesine neden olmuştur (Aktüre, 1975).

2.1.4.2.2 Osmanlı'da Kent Yaşamı

Medeniyetlerin tarih boyunca şehirlerde kurulduğu ve geliştiği görülmektedir. Aynı şekilde medeniyetlerin çöküşü ile şehirlerin gerilemesi paralellik göstermektedir. Medeniyet ile

şehir arasındaki bu paralellikten dolayı medeniyetler şehirler ile özdeşleştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethedilmesini "gazay-ı asgar" olarak ifade etmesi, İstanbul'un imarını da "gazay-ı ekber" olarak belirtmesi ve hemen sonrasında İstanbul ile Anadolu ve Balkanlardaki şehirlerin gelişmesi için çalışmalar yaptırması, medeniyet ile şehirlerin gelişmesi arasındaki ilişkinin doğru anlaşılmasıyla açıklanabilir (Acun , 2001).

Osmanlı çağdaşı devletlerle kıyaslandığı zaman demografik açıdan en büyük etnik, dil ve inanç çeşitliliğine sahip devletti. Osmanlı devletinin 15. ve 16. yüzyılda yükselişinde kentleşmenin etkili olduğu görülmektedir. Şehir ve kasabalar imalat ve kültürel faaliyetlerin yapıldığı merkezlerdi. Bu merkezler İstanbul, Selanik, Konya, Diyarbakır, Edirne, Bağdat, Halep, Kahire ve Şam'dı. 15. yüzyılda İstanbul fethedildiğinde nüfusu tahminen 40 bin civarı iken 16. yüzyılın yarısında 600 bine ulaşarak Avrupa'nın en büyük şehri olmuştur. Kentsel gelişim 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemli gelişme göstermiştir. Yüzyılın sonunda kent köy oranı kent lehine gelişmeye başlamıştır. Liman şehirlerine ulaşımı kolay kasabalarda, özelleşmiş ve ihracata yönelik tarım ürünleri yığılmıştır. Bu liman kentleri, depolama, iş imkânı ve çeşitli hizmetleri sağladığı için kentsel büyümeyi getirmiştir (Karpat, 2019:77).

Şehirde yaşayan halk, köyde yaşayan halk gibi reaya sınıfına dâhildir. Ancak şehir halkı köyde yaşayan halktan farklı yaşam sürmekteydi. İstanbul'da yaşayan halk diğer şehirlerde yaşayan halktan biraz daha imtiyazlıydı. Çünkü sürekli denetlenen piyasada, pek çok malı daha düşük fiyattan alabilmekteydi. Buna mukabil şehirde yaşayan halkın çoğunluğu yoksuldu. Osmanlı kentlerinde yaşayan insanlar genel olarak zanaatkârlar ve tüccarlardı (Faroqhi, 2018).

Şehirler kale, cami, bedesten gibi önemli unsurlar etrafında mahalle ünitesi ve vakıf sistemi düşüncesinde şekillenmiştir. Halk esnaflık ve zanaatkârlıkla geçimini sağlamaktaydı. Oturdıkları ev, bağ ve bahçe özel mülkiyet kapsamındaydı. Devlet ticaretten ve sınai faaliyetten vergi almaktaydı. Cami Müslüman mahalle halkının toplanma yeri idi. Vakıflar cami, mektep, çeşme gibi toplumun ortak kullanım alanlarını kendileri yaptırır veya tamir ettirirdi. Vakıflar kent yaşamında önemli bir yere sahipti. Kentin eğitim, sağlık, din hizmetleri ve imar yapım işleriyle vakıflar ilgilendiği için önemli bir yere sahip olmuştur. Kentin önde gelen âyan ve eşrafını oluşturan kesimleri; adli, askeri, dini ve eğitim görevlileridir. Esnaf örgütlerine üye olan esnaf ve zanaatkârlar da şehrin üretim ve hizmet ihtiyacını karşılamaktaydı (Öz, 2007).

Tablo 2.1. XVI. Yüzyıl Kent Nüfusları

Şehir ya da Kent Merkezi	1520 Öncesi	1520-1530	1571-1580	1580 Sonrası
İstanbul	1478-97.956	400.000	700.000	-
Halep	-	56.881	45.331	46.365
Şam	-	57.326	-	42.779
Bursa	-	34.930	70.686	-
Edirne	-	22.335	30.140	-
Amid	-	1541-18.942	31.443	-
Ankara	-	14.872	29.007	-
Atina	-	12.633	17.616	-
Tokat	1455-17.328	8.354	13.282	1646-21.219
Konya	-	6.127	15.356	-
Sivas	3.396	5.560	16.846	-
Saraybosna	-	5.632	23.485	-
Manastır	2.645	4.647	5.918	-
Üsküp	4.974	4.631	9.867	-
Sofya	-	3.899	7.848	-
12 şehir için toplam	-	142.562	271.494	-

Kaynak: (Karpaz, 2019:77)

Barkan (2001) Tablo 1'i şu şekilde izah etmektedir:

- 1- 16. yüzyılda Suriye'nin Şam ve Halep şehirleri dışında, Osmanlı kent nüfusu sürekli olarak artmıştır,
- 2- 2- Osmanlı Devleti'nin eski başkenti olan Bursa şehrinin nüfusu 1520-1530 ve 1570-1580 yılları arasında ikiye katlanmıştır,
- 3- 3- Tabloya bakıldığında İstanbul, Şam ve Halep dışında kalan şehirlerin nüfusu ortalama yüzde 90 artmıştır. Bu Akdeniz'in başka yerlerinde kentsel nüfus artışı için yüzde 84 olabilir.

Osmanlı kentleşmesine bakıldığında bazı özel durumlar görülmektedir. Osmanlı idaresinde bulunan bir kişinin memleketi veya uzun süre çalıştığı yerde oluşturulmuş bir imaret çevresinde bazı Osmanlı şehirlerinin geliştiği görülmektedir. Bu imaret bedesten, cami, medrese gibi kentin ana unsurlarını içerebilmekteydi. Çok sayıda büyük kentlerin güvenliği sağlandığı için surlar yoktu. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hızlı nüfus artışı olmuştur. Aslında bu durum kentleşme oranını yansıtan bir durumdu (Karpas, 2019:77). Sosyo-ekonomik yapıda meydana gelen bir durum, kent nüfusunun azalması ve artmasında kendini göstermektedir (Aktüre, 1975). Müslüman nüfusunun artması, Hristiyan nüfusun artışına göre hızlıdır. Gelişmekte olan şehirlerin nüfusları bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Balkanlarda şehirler daha küçükken, Anadolu ve Suriye'de kent nüfusları 20.000-30.000 arası büyüklükteydi (Karpas, 2019:77).

Osmanlı kentleri ile Orta Çağ kentleri arasında farklılıklar mevcuttur. Bu farklılık tarihsel sürecin farklılığından kaynaklanmaktadır. Orta Çağ şehirleri feodal sistemin kucagında gelişen yeni üretim şekli olan kapitalist sistemin tohumlarını barındırmıştır. Orta Çağda politik gücün bölündüğü bir zamanda, gücü elinde bulunduranların arasındaki tutarsızlıktan yararlanarak bağımsız bir şehir kimliğine bürünmüştür. Osmanlı şehirleri ise antik kent sınıfına dâhil olmakla beraber bu özelliğini kaybetmiş, otoriteye bağımlı halde bulunan pasif ve etkisiz şehir kimliğindedir (Aktolga, 2022).

2.1.4.2.3. Osmanlı'da Gayrimüslim Varlığı

Din Osmanlıda statü açısından önemli bir unsurdu. Genel anlamda Müslüman ve gayrimüslim halka eşit davranılsa da vergi ve sosyal hayatta bazı değişik muamelelerde bulunulmuştur (Öz, 2007). İkinci Mahmut'un sert önlemlerinden Hristiyan halk muaf tutulmuştur. Hristiyan halk için özel hakların getirilmesi, toplumsal kalkınma adına Hristiyan halka büyük avantajlar sağlamıştır. Bu yüzden Osmanlı içinde Hristiyan tebaa kapitalist döneme toplumsal ve kültürel birliktelik içinde adım atmıştır (Karpas, 2019:77). Osmanlıda gayrimüslim tebaa içinde Ortodokslar en büyük topluluğa sahipti (Anık, 2012). 18. yüzyılda Osmanlı-Avrupa ticaretinin arttığı dönemde-ki bu dönem devletin gücünün azaldığı dönemdir- gayrimüslim tüccarların yükselişi başlamıştır.

2.1.5. Osmanlı Toplumunda Modernleşme Çabaları

1793 yılında Üçüncü Selim ile modernleşme çalışmaları başlamıştır. Üçüncü Selim padişaha bağlı ordu kurma çalışması ile ilk adımı atmıştır. Osmanlı toplumsal yapısını ciddi bir şekilde etkileyen 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı, 1856 yılındaki Islahat Fermanı, içsel değişimin anahtarıydı ve bu ıslahat çalışmalarında dış politikaların etkisi fazlaydı. Özellikle İkinci Mahmut döneminde dış baskılar hayli artmış, ülkenin çıkarları doğrultusunda politika belirlenemez hale gelmiştir. İkinci Mahmut da bu baskıları geleneğe karşı, yeniliğe ve değişime kanallıze etmeye çalışmıştır (Karpaz, 2019:77). Dizgesel modernleşme gayretinin başlangıcı olarak Tanzimat'ı değerdendirmerin amacı onu milat olarak kabul etmekten ileri gelmektedir. Osmanlı'nın çağdaşlaşmasının sosyo-politik alanına karşılık gelen yapısal değişikliklerin, bürokratik erkin müdahalesiyle şekillenmesi Tanzimat ile yol almaya başlamıştır (Yerlikaya, 2019).

19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin temelini merkezileşme eğilimi oluşturmuştur. Ekonomik kaynak olarak gayrimüslimlere ait kaynakların kullanımı yeğlenmiştir. Siyasi yapıyı yeniden biçimlendirme ve merkezileşme eğilimi 19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin ana hedefi olmuştur. Osmanlı modernleşmesinde Avrupa'nın siyasi etkisi olmuştur. Asıl amacı saltanat kudretini arttırmak olan Osmanlı modernleşmesinin tali hedefleri arasında insanların refah seviyesini arttırmak, devletin hizmetlerinin kalitesini arttırmak sayılabilir. Osmanlıda gelenekçi düşüncede olanlar, yeniliklere karşı direnç göstermiştir. Bir tarafta yabancı müdahaleden kurtulma, sistemin verimli hale getirilmesi ve ekonomik gelişmeden yana yenilikçiler, diğer tarafta modernleşmeyi Müslümanların kültürel hayatına ve bağımsızlığa tehdit olarak gören gelenekçiler (Karpaz, 2019:77). Osmanlının sorunu çözümlenin önüne set çekmek ve çöken devleti kurtarmak ve ayağa kaldırmaktı. Bu amacını gerçekleştirmek için kendine tehdit olarak gördüğü yapıları yok ediyordu. Çağdaşlaşma hamlesi olarak görülen çalışmalar Osmanlıyı hayata tutundurma ve ayağa kaldırma mücadelesiydi (Aktolga, 2022).

Osmanlı modernleşmesi ilk olarak askeri alanda başlamıştır. Silah ve askeri teknikler örnek alınmıştır. Sonrasında Batı kültürü hayranlığı ve akabinde taklidine geçilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, yüksek sınıflar Batı yaşam tarzını ve ideolojisi kabul etmiştir. Osmanlı modernleşmesi aşamalı ve parçalı halde gelişmiştir. 20. yüzyıla kadar Türk modernleşmesindeki ikircikliliğin ve ertelemenin nedeni, Osmanlı toplumunun farklı kültür ve milletlerden oluşması ve padişaha bağıllığın tek odak noktası olmasından ileri

gelmektedir. Devletin, politik ve toplumsal üstyapısı İslam şeriatına dayanmakta iken dini ve siyasi örgüsü padişahın şahsında zirveyi yaşamaktaydı (İnalçık, 2022).

Modernleşme gayretleri, Osmanlı toplumunun dini ve etnik temeller üzerinde yeniden yapılanmasını sağlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanı, Gayrimüslimlerin Müslümanlarla “eşitlik” ilkesini benimseyerek eşit olduğunu bildirmiştir. Bu eşitlik ilkesi 1856 Islahat Fermanı ile daha da genişletilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bu ferman İngiliz, Fransız ve Avusturya temsilcileri tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konulması için Osmanlı yönetimine sunulmuştur. Tamamına yakını Gayrimüslim nüfusu ilgilendirmekteydi. Gayrimüslimlere tanınan özel haklar ve himaye, kendi toplumsal ilerlemelerini sağlama yönünden önlerinde yepyeni yollar açarken, onların koruyuculuğunu üstlenen büyük Avrupa devletlerinin dayatmaları, Osmanlı Devleti’nin yapısında meydana gelecek değişmelerin unsurlarından birini, muhtemelen de en önemlisini ortaya çıkarmıştır (Acun, 2007).

2.2. Osmanlı Devleti’nin Ekonomik Yapısı

Osmanlı tarihi farklı dönemler halinde incelenmektedir. Bu dönemlendirmede kuşkusuz askeri, siyasi ve idari alanlardaki değişmeler göz önüne alınmaktadır. Yalnız ekonomik gelişme ve değişmelerin yavaş ilerlemesi ve uzun vadeli olması sebebiyle Osmanlı ekonomik yapısı iki kısımda incelenebilmektedir: Birinci dönem başlangıçtan 18. yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kapsarken, ikinci dönem ise 19. yüzyılda başlayıp modernleşmeye yöneldiği ve yüzyıldan az süreyi kapsayan dönemdir (Genç, 2007).

14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan sanayi öncesi dönemde devletlerin hemen hemen hepsinin ekonomik sorunları benzerdi: vergi toplamak, orduyu beslemek, şehirlerin tüketim ihtiyacını karşılamak, para arzının istikrarlı devam etmesi (Pamuk , 2018). Savaş gelirlerine dayanan Osmanlı bütçesi, savaş sonucuna bağlı belirsiz bir gelire bağlıydı. Diğer gelirler, eyalet askerlerinin giderlerini, savaş görevlilerinin giderlerini ve savaş giderlerini karşılamaya yetecek durumda değildi (Berkes, 1972). Borçlanma ve vergiler Osmanlı maliye politikasında ön planda olmuştur (Uzun & Afşar, 2019). Osmanlıda ekonomik yapı tarım ekonomisine dayanmaktaydı (Aktüre, 1975). Toplumun iâşesinin üretimle ve ithalat ile bolluk sağlanarak karşılanması ve merkezi yönetimin, devletin güçlü kalması kullanılan politika araçlarının ortak amacı olmuştur (Uzun & Afşar, 2019). İâşecilik (Provizyonizm), gelenekçilik (Tradisyonalizm) ve gelircilik (fizkalizm), Osmanlı ekonomi sisteminin ve zihniyetinin en belirleyici faktörleri olmuştur. Ülke genelindeki malların bol miktarda ve

ucuz olması amacı Provizyonizm olarak tanımlanabilir. Fizikalizm ise yönetimin hizmetleri yerine getirmesi, ordunun giderlerinin karşılanması ve giderlerin kısılması için uygulanan ilkeydi. Tradisyonalizm ise toplumsal ve ekonomik düzenin bozulmadan devam etmesi, bozulma başlaması durumundan geriye tekrar dönüşün sağlanması ilkesidir (Küçükkalay, 2019). Bu üçlü referans sistemi, devletin üretim faktörleri üzerinde kurmaya çalıştığı kontrole dayanmaktaydı (Genç, 2007).

Osmanlı yönetiminin ekonomi politikasında birtakım öncelikleri bulunmaktaydı. İlki şehirde yaşayan insanların beslenmesi ve ihtiyaçların giderilmesiydi. Bu yüzden şehre mal getiren tüccarlar, merkezi bürokrasi için önemliydi. İkinci önceliği devlete gelir temin etmektir. Ekonomik işlevi vergi toplamak için şekillendiriyordu. Ekonominin güçlü olması ve durağan olmaması, devletin mali açıdan güçlü olmasını sağlayacağını yöneticiler bilmekteydi, ancak kısa vadeli krizlerde üreticilerden ek vergiler alabiliyorlardı. Üçüncü ve son öncelik ise var olan düzenin korunması ve üretimine devam edilmesiydi. Yönetici sınıf ideal toplumsal düzenin korunması için çaba sarf ediyordu. Tüccarlar, loncalar ve köylülerin düzen içindeki dengelerin bozulmaması esastır. Devletin tüccarlara karşı davranışlarında çelişkiler mevcuttu. Tüccarların kentlerin iâşesinin karşılanmasında önemi bilinmekteydi. Temel mallarda darlık olduğunda, tüccarların ticareti bu darlığı biraz derinleştirebiliyordu. Loncalar ve kent insanı bu durumda güç durumda kalıyordu. Devlet yönetimi bu durumda tüccarları desteklemek yerine denetleme yapmayı tercih ediyordu. Devlet yönetimi bu önceliklerini sağlamak için uzun mesafeli ve yerel ticarete müdahalede bulunmuştur. Osmanlı yöneticileri ekonomiye kapsamlı müdahale edemeyeceklerini görmüş ve İkinci Mehmet döneminin sert müdahaleci yapısından 18. yüzyıl sonuna kadar sürecek olan yeni seçici müdahalecilik anlayışına kaymışlardır (Pamuk , 2018). Ayrıca Osmanlı padişahları sarayın, ordunun ve başkentin ihtiyaç duyduğu yiyecek ve hammadde ticareti ile uzak mesafeli ve devletlerarası ticaret yapan tacirlerin işini ayrı değerlendirmekteydiler. Bu ticareti yapan tüccarlar diğer tüccarlara uygulanan kurallardan genel olarak muaf durumdaydılar (Faoqhi, 2010).

Üretim, pazarlama ve inşaattaki gelişmeler sonucu 16. yüzyılda Osmanlının büyümesinin ilk safhası gerçekleşmiştir. İç şehirler hammaddeye pazara yakınlık şartlarından dolayı gelişme yaşamıştır (Karpat, 2019:77). Ekonomik olarak en üst seviyeye, refaha Osmanlı 15. ve 16. yüzyılda ulaşmıştır (Uzun & Afşar, 2019). Ancak Topses'in (2011) aktardığı üzere Berkes'e göre toprağa dayalı üretim şekli, savaş ve din mülâhazasının şekillendirdiği devlette ekonomik zihniyetten bahsedilemez.

Osmanlıda devşirmelerle Türk kökenli taşradaki toprağa bağlı aristokrasi arasında 15. yüzyıl sonuna kadar mücadele yaşanmıştır. Güç iki kesim arasında değişebilmekteydi. İkinci Mehmet'in merkezileşmeyi 15. yüzyıl ikinci yarısında güçlendirmesiyle merkezî bürokrasi güçlenmiş, taşradaki özel mülkiyet altındaki topraklara el konulmuştur. Ekonomik uygulamalar, merkezî bürokrasinin düşüncesine göre şekillenmeye başlamıştır. Tüccarların, toprak sahiplerinin ve sarrafların ekonomi uygulamaları üzerinde etkileri azalmıştır. 17. ve 18. yüzyılda merkeziyetçi sistemler zayıflamasına rağmen tüccarlar ve üreticiler merkezi bürokrasi üzerinde etki bırakacak kadar güçlenememiştir. Aynı dönemlerde Avrupa'da üreticilerin ve ticaret yapanların güçleri artmış, devlet politikaları üzerinde söz sahibi olmuşlardır (Pamuk , 2018). 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren durum biraz değişmiştir. Ekonomik ve siyasi göstergeler uzun süreleri kapsayan şekilde incelendiğinde Osmanlı Devleti ile kapitalist Avrupa arasında ilişkilerin arttığını ve Osmanlı'nın düzenin uç bölgesi pozisyonuna geldiği anlaşılabılır. Ancak bu durum yani Osmanlı'nın kapitalist ekonomi ile artan ilişkisi veya kapitalist dünya ekonomisine iştiraki, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü konusunda bürokratlarda korkuya neden olmuştur (Kasaba, 1993).

Avrupa'nın 13. yüzyıl öncesinde yaşadığı feodalizmin siyasi boyutu Osmanlı devletinde yoktur. Ekonomik yönüyle bakıldığında kısmen feodal üretim biçimi görülmektedir. Feodal üretimin olduğu yerlerde kapalı bir ekonomide tüketim için üretim, olmadığı yerlerde emtia üretimi yapan kent ekonomisini devlet hazinesi yoluyla destekleyen bir ekonomiydi. Ancak bu emtia ekonomisi kapitalist ekonomi değildi. Devlet kapitalist ekonomi olmasını engelliyordu. Feodal ekonomi devlet baskısıyla, müdahalesiyle bastırılmaktaydı. Batı Avrupa feodalizmdeki gibi bey ve köylü kendi halinde tarımsal üretim yapacak güçte değildi. Kapitalist ekonominin etkisini yaşamaya başladığında, devlet ortamı sağlayacak yetkinliğini kaybetmişti. Osmanlı Devleti tarımsal ve sanayi inkılabını ve devlet gücü ortadan kalkınca kapitalist ekonominin istediği hammadde üretimini gerçekleştirememiştir. Sonrasında durgun ve bitmiş ekonomi halini almıştır (Berkes, 1972). 17. yüzyılda iç borçlanma yoluna gidilmiş, iç borçlanma ihtiyacı karşılamaması sonucu dış borçlanma yoluna gidilmiştir. Osmanlı ekonomisinin iyiden iyiye bozulması sonucu dış borçları ödeyemez duruma gelmiş, Düyûn-ı Umumiye idaresine kapı açmıştır (Uzun & Afşar, 2019).

Avrupa ile Osmanlı arasında ekonomik ve askeri eşitsizliğin artması, Batı ve Kuzey Avrupa Devletleri tarafından Osmanlı maliyesi ve ekonomisi üzerinde muazzam baskı oluşmasına neden olmuştur. Osmanlı yönetimi ekonomik güçlükler karşısında sık sık tağşiş uygulaması

dışında olağanüstü vergi koyma ve kamulaştırma yöntemini de uygulamıştır (Karaman & Pamuk, 2010).

2.2.1. Osmanlı Toprak Sistemi ve Vergi

Osmanlı geleneksel toprak yapısı miri, vakıf ve mülk toprakları olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Bu toprak düzeni asırlarca devletin ayakta durmasını sağlayan en önemli nedenlerden biri olmuştur. Kapitalizm öncesinde kendine yetebilen ve rekabet etme potansiyeli olan bir ekonomisi olan Osmanlı ekonomik ve siyasi gelişmeler sonucu gerilemeye ve düzeni bozulmaya başlamıştır. Toprak sistemi sayesinde üretimin devamlılığı sağlanıyor ve devlet vergi geliri elde ediyordu. Toprakların boş ve verimsiz bırakılmasının önüne geçilmiş olunuyordu. Ancak toprak sistemi sermaye birikimine, özel mülkiyete ve burjuva sınıfının ortaya çıkmasına engel oluyordu (Erdem , 2016). Sanayi Devrimi öncesi toplumlarına benzer durum 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda da vardı. Ekonomi temel olarak tarımsal üretime dayanmaktaydı. Nüfusun büyük çoğunluğu kırsalda yaşamaktaydı (Pamuk, 2010).

Osmanlı tarımda toprakların kullanım hakkını köylülere tahsis ediyordu ve malikliğinin kendinde bırakıyordu. Köylü toprağın gerçek sahibi gibi davransa da devlet toprağın gerçek sahibinin kendisi olduğunu köylülerin sezmesini sağlıyor, toprak burjuvazisinin ortaya çıkmasını engelliyordu (Küçükcalay, 2019). 17. yüzyılda Osmanlı toprak düzeni bütünüyle yıkılmış ve tarım üretimi azalmıştır (Berkes, 1997).

2.2.1.1 Osmanlıda Vergi

Osmanlı Devleti Arap coğrafyasında 'İkta' sistemini uygulamıştır. İkta sistemi kata kelimesinden türemiştir ve kesme anlamına gelmektedir. Sistem verginin toplanmasına yönelik uygulanmıştır. İkta sahibi mülkiyetten ortaya çıkan vergiyi topluyor, verginin büyük kısmını hazineye gönderirken, bir kısmını da kendine alıyordu (Karpas, 2019:77). Osmanlıda askeri harcamaların karşılanmasında vergiler çok önemli bir yer tutmaktaydı. Bu vergiler çifte resmi, ispence, cizye, öşür ve ağnam, angarya vergileridir. Çifte resmi vergisi, köylünün temel vergisi olup bir çift öküz kadar olan arazi için alınmaktaydı. İspence ve cizye gayrimüslim tebaadan alınan vergi türüydü. Öşür hasat sonucu sipahi tarafından tahsilatı yapılan vergi türüydü. Ağnam vergisi ise küçükbaş hayvan varlığından toplanmıştır.

Angarya vergisi ise sipahinin işlerinde ücretsiz çalışmakla ödenen vergiydi. Sipahinin tarlasında çalışmak, tahsil ettiği öşürleri ambara taşımak, otunu biçmek gibi işlerde ücretsiz çalışmayı gerektiren bir durumdu (Uzun & Afşar, 2019). Tımar beyini yani sipahiye, reaya efendisi olarak görürdü ve o şekilde davranırdı. Sipahi köye geldiği vakit, reaya efendisine üç gün ücret almadan hizmet etmek, efendisinin hayvanlarını beslemek, emirlerini yerine getirmek, efendisinin tarım ürünlerine ambar yapmak veya bunları pazara taşımak zorundaydı (Özdemir, 1998).

Mukataa usulü ile Osmanlı yönetimi vergiyi özel kişilerle toplamıştır. Mukataa, devlete ait arazi gelirinin bir fiyat karşılığı kiraya verilmesi işlemine denmektedir. Mukataalar Osmanlıda üç şekilde yapılmaktaydı: İltizam, emanet ve Malikâne usulü. Aşar vergisi, gümrük işletmesi ve maden işletmelerini bu yöntemle kiraya vermiştir. Belli süre için mukataaları devralanlar tahsilatı yapamazlar veya mukataaların değerini ödemez ise mukataayı kiralayanın mal varlığına el konulur ve tahsilat sağlanırdı (Eğilmez, 2012). Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın vergi yükü azdı, Avrupa'ya göre Osmanlı daha az vergi almaktaydı. Osmanlı özellikle fethettiği yerlerde vergiyi çok düşük düzeyde tutmaktaydı (Bulut, 2021).

2.2.1.2. Tımar Sistemi

Devlet her bölgeyi kendisine vereceği vergiye göre birimlere ayırmıştır, buna dirlik denmektedir (Berkes, 1972). Ülke fethedildiği zaman, ülkenin nüfusu ve geliri deftere kaydedilirdi. Fethedilen ülke toprağı sipahilere askeri görev ödeneği olarak tımarlara ayrılarak tahsis edilirdi. Has ve zeamet olarak geliri yüksek topraklar hanedan ailesine ve rütbeli yöneticilere verilirdi. Bu topraklara genel olarak miri toprak denmekteydi (Aktüre, 1975). Maaş ödeme işinin bir kısmını bu dirlikleri tahsis ederek yapardı. Köylü tımar idarelerine bağlıydı. Tımar dirlikleri savaşlarda başarı gösteren askerlere verilirdi. Tımar miras yoluyla geçmezdi. Soylular sınıfı olma veya kuvvetlenme ihtimaline karşı mirasla geçme durumuna engel olunmuştur (Berkes, 1972). Tımar sistemi sadece asker besleyen sistem değil aynı zamanda üretim artığına el koyma yöntemi idi. Tarım üretiminden ortaya çıkan artığın devlet hazinesine aktarılmasını sağlıyordu (Pamuk, 2010).

Merkezileşme siyasal gücün tekelleşmesidir veya merkezi gücün paylaşıldığı durum feodalleşmedir. Tımar sistemi feodalleşme ve bunun siyasal güç olmasını engellemeyi sağlamaya çalışmıştır. Ekonomik faktörler ile siyasi kudret arasında gerginlik meydana

gelebilecek durumlar taşımaktadır. Çünkü şartlar hangisini güçlü kılsa diğerine üstün gelecektir. 16 yüzyılda Osmanlı siyasi gücü, feodal eğilimi bastırmıştır ancak 18. yüzyılda feodal eğilimlerin güçlenmesi merkezi yönetimi sarsmıştır. Feodal alt yapı olmadığı için bu dönemdeki güç derebeylik düzeyinde kalmıştır (Berkes, 1972).

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi, dirliğin başında bulunan tımar beyinin mülk sahibi olarak görülmesine uygun değildir. Tımar beyi (Sipahi) toprağın mülkiyetine sahip olmadığı gibi toprak üzerinde tasarruf hakkına da sahip değildir. Tımar beyi devletin memuru ve temsilcisidir. Tımar sahibi, toprak üzerinden ortaya çıkan rant üzerinden devlet adına vergi toplardı ve devlet adına asker yetiştirmektedir (Divitçioğlu, 2010). Sipahinin çocuklarına temel tımar toprakları miras olarak kalmazdı. Sadece eşkinici tımarı küçük boyutlu olduğu için miras kalabilirdi. Has ve divâni saray eşrafına mahsus tımar iken zeamet küçük tımar ise sipahilere tahsis edilmiştir (Karpas, 2019:77).

2.2.1.3. İltizam Usulü

Tımar sisteminin yerini 16. yüzyılın ortalarından itibaren iltizam sistemi almaya başlamıştır. İltizam mültezimlere tarım üretimi yapan halktan öşür vergisini toplama yetkisini peşin ödeme karşılığı verme işidir. Mültezim tımar sahibine göre daha özerk yapıdaydı. Piyasa şartlarına uygun önlem alabiliyor ve vergi oranlarında düzenleme yapabiliyordu (Şahin, 1994). İltizam sistemi uygulamaya koyulduktan sonra vergi toplama işini kolaylaştırmış ancak sistem zamanla bozulmaya başlamıştır (Eğilmez, 2012). İltizam sistemi ile merkezi otorite zayıflamış, bunun sonucu mültezimler ve âyanlar üretici tarım köylüsü üzerinde baskıcı bir tutum izlemeye başlamışlardır (Şahin, 1994). İltizam sisteminde üç yıllık süre için kiralama yapıldı. Üç yıllık süre için devlet gelir kaynaklarını kiralayan kişiye mültezim denmekteydi. Maden ocağı, gümrük vb. gelir getiren yerler mültezime ihale yoluyla verildi (Eğilmez, 2012).

2.2.2. Osmanlıda Mülkiyet Kavramı

Osmanlıda reayanın işi kentli nüfusu ve kendini besleyecek ürünü yetiştirmek, askerin giderlerini karşılamaktır. Reayanın asker giderleri için devlete ödeme yapma işine vergi denmektedir. Reaya bu vergiyi toprak kirası karşılığı devlete vermektedir. Çünkü toprak devletin mülküdür, halkın mülkünde toprak yoktur. Osmanlıda mülk devletin sahip olduğu

şey demekti ve bu toprak üzerinde gücün tecellisiydi. Yani Osmanlıda mülk ve devlet aynı anlamdaydı. Köylü için toprak maldı, mülk değildi. Osmanlıda mal gelir getiren bir araçtı, emtia değildi (Berkes, 1972). Padişah elinde olan toprak mülkiyetinden ortaya çıkan artı ürün padişah, saray ahalisi ve yönetimin üst yöneticileri tarafından vergi koyma yoluyla alınırdı (Aktüre, 1975).

Padişahlık hariç devlet makamları miras yoluyla kalmazdı. Mülk makama bağlı olduğu için mülk miras kalmaz, devlete tekrar intikal ederdi (Karpaz, 2019:77). 18. yüzyıldan önce İslam dünyasında toprak mülkiyeti kalıcı değildir. Bunun nedeni toprağın sahibinin hükümdar olmasıdır. Devletin verdiği topraklar, arazi gelirleri bir zamanların karolenj devletinde olduğu gibidir. Bu topraklardan faydalananlar öldüğünde, topraklar başka kişilere dağıtılırdı. Askerlerin hizmetlerinin karşılığını hükümdar bu şekilde öderdi. Ağa öldüğü zaman kalan miras İstanbul'daki Sultan'a kalırdı. Bundan dolayı aileler güçlenemez, kök salamazdı. Devletin zirvesi bundan dolayı sürekli yenilenirdi (Braudel, 2013).

Osmanlı toplumunda saray, asker ve ulema egemen sınıfları tarafından devletin temsil edilmesi, toprak mülkiyetinin devlete ait olması nedeniyle zaman zaman egemen sınıf içinde ekonomik krizin siyasi kriz şeklinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkinci Murat ve Mustafa Çelebi dönemlerinde azap-kapıkulu çatışması bu krize örnek teşkil etmektedir (Divitçioğlu, 2010).

2.2.3. Osmanlıda Para Kullanımı

Antik Çağ'dan itibaren Akdeniz bölgesinde egemenliğin önemli göstergelerinden biri hükümdarın adına para basmasıydı. İslam devletleri de bu göstergeyi erken dönemlerden itibaren kullanmışlardır. Sikke ve hutbe İslam devletlerinde egemenliğin en önemli simgesi olarak geleneksel hale gelmiştir. Osmanlı devleti de bu simgeleri kullanmış ve devam ettirmiştir. Osmanlıda para ihtiyacının birinci nedeni egemenliğin ve iktidarın gücünün gösterilmesidir. İkinci olarak Osmanlıda memur ve askerlerine ödeme yapmak ve vergi toplamak için paraya ihtiyaç duymuştur. Üçüncü olarak parasal istikrar ile ekonominin sağlığı arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu çok iyi biliyorlardı (Pamuk , 2018). Osmanlıda 19. yüzyıla kadar madeni para kullanılmış, bu yüzyılla beraber kâğıt para kullanımına başlanmıştır (Uzun & Afşar, 2019).

Para Osmanlıda dolaşımdaydı, kullanılmaktaydı (Karpaz, 2019:77). Osmanlıda kentli nüfus dışında para kullanımı 16. yüzyıldan itibaren başlamıştır (Pamuk , 2018). Vergi toplama işi

kendi cinsinden mallar ile toplansa da parasal olarak hesaplanmakta ve nakit paraya hemen çevrilmekteydi. Pazar bu sayede genişlemiş ve gelişmiştir (Karpas, 2019:77). Kırsalda ve kentte küçük ölçekli de olsa kredi ağlarının gelişmeye başladığı görülmektedir. Ekonomi için önem taşıyan para, uzun ticaret için çok önemliydi. Göçebe halde yaşayanlar, kırsalda yaşayanlar, zanaatkarlar para kullanıyordu. Osmanlıda sikkeye padişahın gücünü göstermesi açısından önem verilmiştir. Altın ve gümüş sikkeler kentler arasında dolandıkça, hükümdarın gücünü her yere taşımaktaydı. İkinci olarak vergi toplamak, askerlere, bürokratlara, tüccarlara ödeme işlemlerini gerçekleştirmek için paraya ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlılar paranın piyasadaki dolaşımı ve bolluğunun ticareti canlı tutacağını farkındaydılar (Pamuk , 2018), buna binaen Osmanlı yönetimi zaman zaman tağşiş yöntemine başvurmuştur. Tağşiş piyasadaki madeni paraların değerinin düşürülmesi işlemine denmektedir. Yani piyasadaki madeni paralar toplanıyor, değeri düşürülüyor ve tekrar piyasaya sürülüyordu. Değeri düşen madeni para karşılığı daha fazla sikke basılıyordu, aradaki değer kaybı merkezî bütçeye kâr olarak yansıyor. Bu işlemle para arzı artmış oluyordu (Uzun & Afşar, 2019).

Altın, gümüş ve bakır gibi değerli madenlerden sikkeler üretiliyor ve kâğıt paranın yaygınlaşmasından önce para olarak kullanılıyordu. Bu madenlerin dolaşımdaki miktarı ile para arzı arasında ilişki mevcuttu. Bir bölgede ticaret açıkları ortaya çıktığında para arzında azalma meydana geliyordu. Ayrıca yerel paraya güvenin kaybolması ve değerinin düşmesi de piyasada sikkelerin kaybolmasına neden olabiliyordu. Toplumların tamamına yakını Orta Çağ'dan 19. yüzyıla kadar değerli maden kıtlığı ile karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı geniş bir coğrafyada kurulan bir devlettir. Kendi içinde çok farklı bölgeleri ve çok çeşitli ticari ilişkileri vardı. Ticari ilişkilerin farklılığı, değerli maden arz-talep dengesini ve istikrarlı bir para sisteminin kurulmasını güç hale getirmekteydi. Ayrıca Asya ile Avrupa arasına kurulmuş olan Osmanlı, büyük ticaret yolları üzerindeydi. Avrupa 12. yüzyıldan itibaren Osmanlıya sattığı mal miktarından daha fazla satın aldığı için aradaki farkı değerli madenlerle ödüyordu. Amerika'nın keşfiyle Avrupa'ya değerli maden akması ticaret hacmini ve değerli maden hareketini arttırmıştır. Doğu Akdeniz'deki ticaret yollarını 15. yüzyıldan itibaren kontrolü altına alan Osmanlı'ya, buradan iyi miktarda değerli maden gelmekteydi. Bu değerli madenleri ticaret açıklarını kapatmak için harcıyor, bu durum değerli maden hareketliliğinin aşırı olmasına yol açıyor ve istikrarlı para düzenini engelliyordu. 16. yüzyıldan sonra değişen ekonomik ve mali dengeler Osmanlıdaki parasal düzensizliğin bir diğer nedenidir. Bu dönemde Avrupa devletlerinin ekonomik ve ticari gücü

artmaya başlamış, ticaret hacmi artmıştır; ancak Osmanlı bu dönemde ekonomik bunalıma girmiş değerli maden çıkışını engelleyememiş ve bu da parasal istikrarı sağlayamamasına neden olmuştur. Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı Osmanlıda parasal istikrar sağlanamamıştır. 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, Batıdan Doğuya doğru gelişen değerli maden hareketleri ve bu hareketlerin oluşturduğu istikrarsızlık ve bunalımın etkisinde kalmıştır (Pamuk , 2018).

Paranın 16. yüzyıldan itibaren süren değer kaybı, 19. yüzyıldan itibaren hızlanmıştır. İkinci Mahmut devrinde altın parada 35 defa ve gümüş parada 37 defa değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı kuruşunun 1814 yılında İngiliz sterlini karşılığı rayici 23 kuruş iken 1839 yılında karşılık rayici 104 kuruşa düşmüştür. İstikrarsız para düzeni iç ve dış ticareti olumsuz etkilemiştir. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın yüzyıllardır uygulamış olduğu paranın vezin ve ayarını düşürerek bütçeye ek gelir sağlama yöntemi hükmünü yitirmekteydi (Toprak, 2017).

2.2.4. Osmanlıda Pazar

Bedesten büyük tüccarların merkezi olarak Osmanlı şehirlerinin kalbi konumundaydı. Büyük caminin yakınlarında bulunan bedesten hanlar tarafından çevrilmiştir. Şehrin merkezini dükkân halkalarıyla çevrili hale getiren zanaatkâr ve meslek ehlinin dükkânlarının önünde konumlanmıştır (Karpas, 2019:77).

Osmanlı pazar sisteminin toplumsal düzeni ve toplumsal dengeyi bozucu etkilerini düzenleyerek tasarlamıştır (Küçükkalay, 2019). Bunun için narh veya eş'ar adı verilen defterler yayımlanmaktaydı. Bu defterlerde idarenin zorunlu olarak uygulanmasını istediği fiyatlar mevcuttu (Faroqhi, 2018). Pazarı kendi haline bıraktıkları zaman toplumsal ilişkileri yönlendiren, toplumsal yapıyı bozan kapitalist bir şekle bürüneceğini düşünerek hareket etmişlerdir. Bu bozulmanın olmaması için pazarı bölgelere bölmüşler, spekülasyonu engelleyecek şekilde toplumun ihtiyaçlarına cevap veren malların alınıp satıldığı yerler olarak tasarlamışlardır (Küçükkalay, 2019).

Klasik dönemden 19. yüzyıl ortalarına kadar yönetici kesimin politik önceliklerine göre Osmanlı pazarı şekillenmekteydi. Değişim ve ticari ilişkiler yeni bir düzeni koyacak güçte değildi. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde politik güç ile pazar içi değişimin gücü eşitlenmiştir. Politik güç 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde toplumsal ve ekonomik ipleri tekrar eline alma gücüne erişmiştir (Kasaba, 1993).

2.2.5. Loncalar ve İşlevi

Orta Çağ toplumlarında loncaların ekonomik amaçları yalnızca tekel durumlarını ve üyelerini lonca dışındaki rekabete karşı müdafaa etmek değildi, aynı zamanda lonca üyeleri arasındaki rekabete de engel olmaktı. Loncalar üretimi ve piyasa koşullarını düzenlemek, denetlemek görevlerini yerine getiriyordu. Loncalar üyeleri arasında tesanütü sağlamayı önemli görmekteydi. Batı Avrupa'daki feodalizmden kapitalizme geçiş loncaların vesayeti aşılınca gerçekleşmiştir. Osmanlı loncalarına bakıldığında, Osmanlı kentlerindeki loncalar ekonomik hayatın temeli konumundaydı. Usta-çırak ilişkisi loncaların esas şekliydi. Şehirdeki lonca hiyerarşisinin önemli görevlerinden biri vergi yükünü dağıtmak ve vergiyi topladıktan sonra devlete teslim etmektir. Osmanlı loncaları desteklemiş, sonucunda lonca dışı gücün ortaya çıkmasını engellemiştir (Pamuk, 2010).

Loncalar Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde çok işlevseldi ve şehirlerde büyük görevler üstlenmişti. İdari ve ekonomik görevler olarak lonca fiyat tespiti, üretimin denetlenmesi, hammadde kontrolü, merkezi yönetimle irtibatın sağlanması görevleri vardı. Loncaların özerk yapısı 17. yüzyılda devletin kontrolünün artması ve vergilerin ağırlaşması ile erimiştir (Karpas, 2019:77). Çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan da zengin ve fakir lonca ustalarına değin belirli bir hiyerarşi ortaya çıkmış, toplumsal ve ekonomik çeşitlilik meydana gelmiştir (Pamuk, 2010).

Esnaf loncaları Osmanlı ekonomik dirliğini kontrol etmekte ve işleyişini sağlamaktadır. Üreticinin, tüketicinin ve devletin dengede olması için loncalar çeşitli meslek kollarında denetim yapmaktaydı. Özdenetim düzenini, loncalar ahilik sistemi ile gerçekleştirmekteydi. Devlet kontrol yetkisini ahilere devrederek yerine getirmekteydi. Kadı loncaların en üst makamı konumundaydı. Ahilere yönetici atanması, uyuşmazlıkların görüşülmesi, denetleme ve kayıt işlemlerinden kadı sorumluydu (Peker, 2015).

2.2.6. Osmanlıda Merkantilizm

Doğu halk geleneğinde devletin ve ordunun güçlü olması düşüncesi vardır. Devletin güçlü olması için ekonominin güçlü olması gerekmektedir. Avrupa merkantilizminde de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ekonomiyi denetim altına alma düşüncesi vardı. Merkantilizmle benzer düşünce olsa da farklılıklar söz konusuydu. Osmanlı ekonomisi merkantilist ekonomi politikası ile uyuşmaz bir yapıdaydı. Batı kapitalizmi Osmanlı'nın bu uyuşmaz yapısını kendi çıkarları için kullanmıştır. (Peker, 2015). Avrupa devletleri yerli sanayiye geliştirmek

için korumacı gümrük politikaları izlemişlerdir (Seyitdanlıoğlu, 2009). Eski Orta Çağ uygulamalarında Avrupa'da merkantilist ve yarı merkantilist politikalar değişimler yaratmıştır. Merkantilist düşünce Batı'da değişmelere paralel olarak farklılık göstermiştir. Buna mukabil Osmanlı Ekonomi düşününde ve uygulamalarda merkantilist düşünce görülmemiştir (Berkes, 1985).

Osmanlı kentlerin tüketim mallarına ve iâşesine önem vermekte ve gerekli her tedbiri almaktaydı. Bu durum ithalat ve ihracat politikalarını belirlemektedir. İç piyasada tüketilen malların arzını artırmak için ithalat desteklenmiştir. İç talep karşılandıktan sonra ihracata izin verilmekteydi. Gıda maddeleri arzında darlık ve kıtlık olduğunda ihracat yasaklanmaktaydı. Tarımsal üretimde dalgalanmaların olması iâşeye dikkat edilmesini gerektiriyordu. Avrupa'nın feodal devletlerinde de 12. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına kadar benzer kaygı politikaları görülmektedir. 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da merkantilist politikaların uygulanmaya başlanmasıyla Osmanlı ile farklılıklar ortaya çıkmıştır, çünkü Osmanlıda merkez bürokrasisinin öncelikleri politikayı belirlerken, Avrupa'da yerli üreticinin tercihlerini önceleyen politikalar izlenmeye başlamıştır (Pamuk , 2018).

Topses'in (2011) aktardığına göre 16. yüzyıldan sonra İngiltere ve Hollanda gibi Avrupa devletlerinin uygulamaya koydukları merkantilizmi Berkes, ekonomik devletçiliğe eş değer görmekteydi ve merkantilizmde devlet ekonominin dümeninde bulunarak ülkeyi ekonomik açıdan güçlendirme düşüncesinde olduğunu ifade ediyordu. Merkantilist politika uygulaması içeride üretimi ve üretilen metanın dış ülkelere satışını artırırken, diğer ülkelerden gelen malların gümrük uygulaması yoluyla engellenmesi şeklindeydi. Gümrük uygulaması merkantilist politika için hayati derecede önemliydi. Diğer ülkeleri gümrük uygulaması yoluyla iflasa sürüklenme düşüncesi hâkimdi. Dış ticaret dengesini kendi lehlerine çevirerek, ülkeden altın ve gümüş çıkışını engellemek ve iç piyasada para hacmi ve dolaşımını genişletmek istenmekteydi. Merkantilizm ekonomik kalkınma siyasasıdır.

Merkantilist Avrupa'da ticaret genişlemesi sonucu hammadde ihtiyacı ortaya çıkmış ve Avrupa devletleri hammadde ihtiyacını Osmanlı topraklarından karşılamışlardır. Bunun sonucunda bolluk ekonomisi düşüncesinin hâkim olduğu Osmanlı'da fiyatlar artmaya ve Osmanlı'nın dışarı giden ucuz hammaddenin işlenmiş halini daha yüksek fiyattan almasına neden olmuştur. Böylece Osmanlı ekonomisinin bozulmasına neden olan faktörlerden biri ortaya çıkmıştır. Avrupa'daki merkantilizm politikası ihracat ve yerli sanayi ile servet birikimini sağlayarak Sanayi Devrimi'ne ve kapitalizme geçiş yapılmasını sağlamıştır. Ancak Osmanlı ekonomi politikası bolluk ekonomisi olduğu için, yerli üretimden ziyade

bolluğu sağlayan ithalatı da kolaylaştırıcı politikalar izlenmiştir. Teknolojiyi kullanarak ucuz ve kaliteli mal üreterek uluslararası tekel olmayı hedefleyen Avrupa karşısında, Osmanlı ekonomisi aciz kalmıştır (Peker, 2015).

Siyasal ve ekonomik tekâmül Avrupa'yı merkantilizme doğru yönlendirirken, Osmanlı'da durum tersi şekilde işliyordu. Topses'in (2011) aktardığı üzere Berkes'e göre Osmanlı Devleti'nde ekonomi ve ticaret ile aşırı ilgili olmak sapkınlık ve hoş olmayan bir durum olarak görülüyordu. Ticaret ve üretim yönetim tarafından sıkı bir şekilde denetim altında tutuluyordu. Tüccarların ihtiyacı olan malzemelerin ticareti ancak belirli izin verilmiş eller tarafından yapılabilirdi. Osmanlı ekonomi eksenli politikalara mesafeli duruyor ya da hiç gündeme almıyordu. Avrupa devletleri 16. yüzyılda ekonomi düşüncesi ile hareket ederken, Osmanlı bu düşünceye uzak duruyordu. Berkes'e göre bu şekilde bir Osmanlı zihniyetinin ortaya çıkmasında iki neden ön plandadır: Birincisi olarak Arap katı kuralcı düşünce yapısına sahip zihniyetin dünyayı Müslüman-kâfir diye iki kutba ayırmasının, 16. yüzyıldan başlayarak Osmanlı toplumuna yerleşmesidir. İkincisi ise Osmanlı geleneğinde var olan tartışılmaz, dokunulmaz, Allah'ın dünyada halifesi konumunda görülen padişah düşüncesidir.

2.2.7. Osmanlıda Sanayileşme Temayülü

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin başını çektiği Batı Avrupa'da Sanayi Devrimi zuhur etmiştir. Sanayi Devrimi'ne giden süreçte ticaret burjuvazisi meydana gelmesi, yeni üretim şekilleri ortaya çıkması, modern devletlerin varlığı, ticaretin genişlemesi gibi unsurlar etkili olmuştur (Erdem , 2016). Merkantilist politikalar sonucu sermaye birikimi meydana gelmiş, sermaye birikimi sanayileşme hamlelerini hızlandırmıştır (Şener, 2007). Sanayileşme, serbest ticaret mekanizması ile imalat yoluyla üretilen malların satışı yapılarak zenginleşmeyi sağlamamıştır. Sanayi Devrimi ile ekonomik hayat değiştiği gibi toplumsal hayat da etkilenmiştir (Erdem , 2016).

19. yüzyıl Avrupa'nın hemen hemen her alanda öne geçtiği, sanayileşme sürecini tamamlayamayan ülkeleri sömürge konumuna getirdiği bir dönemdir. Avrupa devletleri Napolyon savaşları sonrasında sanayilerini geliştirmek için gümrük duvarları oluşturmuş, İngiltere bu yüzden Osmanlı pazarına yönelmiştir. Çünkü Osmanlı hammadde açısından zengin, önemli bir pazardı ve gümrük engellemeleri yoktu. Osmanlı gümrük engellemesi politikası uygulamadığı gibi kapitülasyonların alanını genişletiyordu (Seyitdanlioğlu, 2009).

18. yüzyılda devlet tekelinde merkezi yönetimin güçlü olması, özel teşebbüsün yeterli düzeyde olmaması gibi nedenlerle Osmanlıda sanayileşme hamleleri başlamıştır (Şener, 2007). Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak Sanayi Devrimi öncesinde meslek zümreleri ve tarım kesiminin ortaya koyduğu küçük ölçekli imalat ve ticaretten meydana geliyordu. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan toprak yapısından dolayı, farklı millet ve coğrafyaların mukayeseli üstünlüğüne dayalı göreceli refah seviyesini karşılayabiliyordu. Merkezî yönetimin başarısız politikalar sergilemesi, toprak kayıpları ve Batı'da Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkması Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisi ile rekabet edebilirliğini negatif yönde etkilemiştir (Erdem , 2016).

Osmanlı yönetimi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imalat sanayi alanında çeşitli ruhsat ve imtiyazlar vermiştir. Verilen imtiyazların sözleşmelerinde imtiyaz süresi ve imtiyaz bölgesi ayrıntılı olarak belirtilmekteydi. Verilen imtiyazların süresi bittiğinde tekrar uzatılabiliyordu. İmtiyaz politikasına karşın girişimcilere Osmanlı hükümeti engel de çıkarmaktaydı. Zamanın kanunları, imtiyaz sözleşmeleri ve ruhsatnameler girişimcilere yükümlülük getirmekteydi. Aynı zamanda yerli üretim, kapitülasyonlardan dolayı yüksek oranlı ithal gümrük politikasıyla korunmamaktaydı (Toprak, 2017).

2.2.7.1. Osmanlıda Tanzimat Dönemi Zihniyeti

Tefekkür tarihimizde, Avrupa'nın bizden farklı ve örnek alınabilecek bir sistemi olduğu noktasında Batılılaşma fikri Tanzimat'ta ortaya çıkmıştır (Berkes , 1997). Tanzimat Dönemi, değişim kavramının çürüme kavramı olarak görülmesinin değiştiği önemli bir dönemdir. Tanzimat Dönemi, yönetim anlayışını değiştirme noktasında onaylanmasına karşılık yeni bir siyasal düzen getirme anlamında ortaya çıkmamıştır. Tanzimat padişahlık yönetimini güçlendirerek topluma refah getireceği düşüncesinden sıyrılamamıştır. Amacı idarenin yeni yasalara göre düzenlenmesiydi ancak yasaların padişaha kanunlar çerçevesinde bağımsız yönetme yetkisi verdiği Şeriat ile uyumlu olması düşünülmüştür. Topses'in (2011) aktardığına göre Berkes mutluluk ve refah sunacak sistemin Batı'da ortaya çıktığı şekliyle siyasal sistemin temelden değişmesiyle ortaya çıkacağını belirtmiştir. Batı'da monarşik siyasal düzen yerini güçler ayrılığı ilkesine dayanan ulus devletlere bırakıp bireysel mutluluk ve özgürlük ortamı oluştururken, Osmanlı siyasal sistemi Tanzimat Dönemi'nde bireysel özgürlük ile geleneksel devlet düzeni arasında tereddüt yaşadığı için, devlet ve bireysel özgürlük ikisi de çöküşten nasibini almıştır.

Devlet yönetiminde, Tanzimat Dönemi'nde yapılan yeniliklerle yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Oluşturulan nezaretler aracılığıyla iş bölümüne gidilmiş ve merkezî yönetimdeki sorunların giderilmesi için ayrı meclisler oluşturulmuştur. Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, meclislerin aldıkları kararlara ve önerilere son şeklini vererek padişahın onayına sunmaktaydı. Karar ve öneriler, onay alındıktan sonra yürürlüğe konulmaktaydı. Tanzimat'ın ilk döneminde yapılan reform çalışmalarının hepsi bu meclisin onayından geçmiştir. Kanun ve tüzük hazırlamak meclisin en önemli göreviydi. Padişah meclis çalışmaları ile yakından ilgilenmekteydi ve gündemi belirlemekteydi. Meclis üyeleri padişah tarafından atanmaktaydı ve meclisin aldığı kararlar ancak padişahın onaylaması halinde yürürlüğe girmektedir. Ancak bu durum mutlak-monarşi düzenini yumuşatma ve kısmen de olsa padişahın otoritesini paylaşması açısından önemli bir basamak olarak değerlendirilebilir. Devlet yönetimi merkezi yönetimde, nezaretlerde ve meclislerde yapılan düzenlemelerle Batı yönetim şekline benzemektedir. Fakat padişah saltanatın ve halifeliğin kutsallığına inanmaktaydı. Bu inançla padişah, yönetimi şekillendirmede ve düzenlemede kendini tek yetkili olarak görmektedir. Halkın güvenliğini sağlama ve ülkeyi imar etme kalkındırma görevinin kendinde olduğunu düşünmektedir. Islahat Fermanı ve Tanzimat Fermanı ile topluma verdiği hakları, bu gaye ile verdiğini ifade etmekteydi (Acun, 2007).

2.2.7.1.1. Tanzimat Dönemi ve Sonrası Sanayileşme Girişimleri

Tanzimat Dönemi ekonomik krizlerin şiddetli yaşandığı bir dönem olmuştur. Bürokrasi Avrupalı sömürge devletlerin isteklerini yerine getirmeye çalışmış, aynı zamanda toplum üzerinde hegemonyasından vazgeçmemiştir. Kapitalizmin toplumsal, siyasal ve felsefi ön şartını kabul etme düşünceleri olmadan, Osmanlı bürokrasisi kapitalizmden yararlanmak istiyordu. Düzenleyici bir sistem olarak kapitalizmi istemiyorlar, sadece Avrupa'da olagelen şekliyle Osmanlı bürokrasisi yönlendirici konumda olmak istiyordu. Osmanlı bürokrasisinin düşüncesinde ekonomik gelişme yoktu. Sadece kapitalist ekonominin üretim yöntemini ödünç alma hedefi vardı. Tanzimat bürokrasisi kendi siyasi gücüne tehdit olabilecek bir toplumsal grubun ortaya çıkmasına karşı çıkmıştır. Bundan dolayı ekonomik gelişmenin varlığını önemsememişlerdir. Müslüman tebaanın gelişmesini engellerken, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla ile Avrupa'nın desteğini almış Hristiyan tebaanın yükselişine güç kazanmasına engel olamamışlardır (Karpat, 2019:77).

Osmanlı toplumunun gözünde sanayileşme alışılmışın dışında bir işti çünkü tarım ile uğraşmaya alışmışlardı. Toplumun gözünde toprak sadıktı ve güvenilir bir kazanç kapısıydı ancak sanayi özel çaba isteyen ve pazar şartlarına bağlı insan kontrolünü aşan bir yapıya sahipti. Tanzimat ile liberal düşünce ortamı sanayi sorununu gündeme getirmeyi başarmıştır. Bu dönemde Osmanlı aydını da sanayileşme konusunda toplumu aydınlatıcı yazılar yazmıştır (Toprak, 2017). Böylelikle 19. yüzyılda geçimlik üretimden, seri üretim yapan sanayi üretimine geçilmeye başlanmıştır. Tanzimat Dönemi bu üretimin en net görüldüğü, devlet adamlarının sanayi alanında önemli adımlar attığı dönem olmuştur. 1860 sonrası Tanzimat Dönemi'nin yetiştirdiği aydınlar sanayi ve ülke ekonomisi üzerine daha çok yoğunlaştığı ve fikir ürettiği dönem olmuştur. 1868 yılında İstanbul'da sanayide faaliyet gösterecek kaliteli öğrenci yetiştirecek sanayi okulu açılmıştır. 1860 sonrası dönemde Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun görevi yerli sanayiye korumaktır (Seyitdanlıoğlu, 2009).

Osmanlı düşünce tarihinde Avrupa'da değişik ve model alınabilecek bir sistemin olduğu düşüncesi Tanzimat'ta ortaya çıkmıştır (Berkes , 1997). Tanzimat Fermanı Osmanlıda zihniyet değişiminin bir ilanı, ekonomik kırılmanın göstergesidir. Tanzimat sonrası dönemde bu zihniyete paralel ekonomi araçları geliştirilmiştir (Küçükkalay, 2019). Sanayileşme hamleleri Tanzimat sonrası dönemde hızlanmış, yerli sanayi hamleleri, sanayi okulları ve esnaf şirketleri kurma girişimlerinde bulunulmuştur. Şirketleşme çalışmaları için hukuki zemin hazırlanmıştır. Kamu maliyesinin yetersiz olması, beşerî ve fiziki sermayenin yeterli seviyede olmaması, kapitülasyonlardaki aşırılık, Batı devletlerinin Osmanlı sanayileşme hamlelerini engelleme girişimleri, Osmanlı sanayileşme sürecine balta vurmuştur. Yerli sanayinin kurulması ve geliştirilmesi için pek çok politika oluşturulmuş ve hayata geçirilmiştir. Bu politikalar genel olarak şu şekilde sıralanabilir (Erdem , 2016):

- 1- Şirketleşme çalışmalarının yapılması,
- 2- Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun 1863 yılında kurulması,
- 3- Esnafı bir araya getirip büyük ölçekli esnaf şirketlerinin kurulması,
- 4- Sanayi okullarına nitelikli eleman yetiştirmek için sanayi mekteplerinin açılması,
- 5- Uluslararası sanayi fuarları ve sergileri düzenlenmek için Sergi-i Umumi-i Osmaninin fuarı düzenlenmesi,
- 6- Demiryolu projelerinin hayata geçirilmesi çalışmaları yapılmıştır.

Tablo 2.2. Tanzimat Dönemi Fabrikaları

İstanbul Fabrikalar Kompleksi	Hereke Fabrikası	Diğer Fabrikalar
Zeytin Burnu Tesisi: Büyük Fabrika olarakta anılmaktaydı. Demir, demir boru, pamuklu kumaş vb. üretim yapmaktaydı.	1843 yılında halı dokuma işi yapmak için kurulmuştur. Tanzimat Dönemi kurulup günümüze ulaşan tek fabrikadır.	1842'de İslimiye ve Balıkesir'de çuğa fabrikaları ve 1843'de İzmit'te yine bir çuğa fabrikası kuruldu. Hereke Fabrikası'nda işlenmek üzere ipek sağlamak için Bursa'da 1852 yılında Muradiye denilen bölgede Hümâyûn İpek Fabrikası inşa edildi. Fabrika 78 ipek işleme mancınığuna sahipti. Ayrıca Bursa'da kumaş fabrikalarının yün ihtiyacını sağlamak üzere İspanya'dan 15000 kadar Merinos koyunu getirilmiş ve kurulan bir üretim çiftliğine yerleştirilmişti.
Bakırköy Tesisi: iplik bükme, pamuklu basma ve dokuma fabrikası, iki ocaklı bir demir atölyesi, bir buharlı makine ardiyesi, küçük buharlı gemiler yapan bir tersane olmak üzere 4 fabrika daha kurulmuştu		
Yeşilköy'de kurulan modern çiftlik: Fransız çiftlikleri örnek alınarak inşa edilen bu çiftliğe 1840'da Amerika'dan uzman getirilerek pamuk cinsini ıslah ve yeni tarım tekniklerinin uygulanmasına çalışılmıştır		Diğer sanayi kollarında da fabrikalar açılmıştır. Bunlar arasında 1840'lı yıllarda İstanbul'da bir Çubuklu Billur Fabrikası (cam mamül üretimi), Silivri'de bir tabakhane, 1844'de Beşiktaş'ta bir demir dökümhanesi, Paşabahçe'de bir porselen fabrikası bulunuyordu. Samako'da top güllesi dökmek amacıyla bir dökümhanesi ve çuğa fabrikası açılmıştı. 1842-1847'de de Bağdat'da bir demir döküm atölyesi işletmeye açılmıştı.
Küçükçekmece Barut Tesisi		
Yedikule Tuzla		

Kaynak: (Seyitdanlioğlu, 2009)' dan uyarlanmıştır.

Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayileşme politikalarında önemli adımlar atılmıştır. Sanayi kompleksleri ve fabrika kurma çalışmaları yapılmıştır. Tablo 2'ye bakıldığında İstanbul Fabrika Kompleksi kapsamında Zeytinburnu'nda 1842 yılında fabrika kurulmuştur. Bu fabrikada demir, demir boru, pamuklu kumaş vb. üretimi yapılmaktaydı. İstanbul Fabrika Kompleksi kapsamında kurulan diğer fabrikalar şunlardır: Bakırköy'de iplik bükme ve pamuklu basma fabrikası ile Yeşilköy'de pamuk cinsini ıslah etme ve yeni tarım tekniklerinin uygulama çalışmalarının yapıldığı çiftlik kurulmuştur. Hereke fabrikası 1843 yılında özel sektör eli ile kumaş dokumak üzere kurulmuştur. 1845 yılında Hereke Fabrikası özel işletmeden devlet işletmesine dönüşmüştür. Balıkesir ve İslimiye'de 1842'de, İzmit'te ise 1843'te ordunun kumaş ihtiyacını karşılamak için çuğa fabrikası kurulmuştur.

Mardin (2012), Tanzimat'ın başlarında Osmanlı sistemini değiştirmeye yönelik adımların atıldığını ancak Osmanlı devlet adamlarının sistemi değiştirmek isterken anlamakta zorluk çektikleri konuyu şu şekilde izah etmektedir:

Tanzimat'ın ilk senelerinde eski Osmanlı sistemini değiştirmeye doğru birçok adım atıldı. 1839'dan itibaren ticaret mahkemelerinin laikleştirilmesi ve ticari muamelelerin kolaylaştırılması için yapılan değişiklikler bunların başında gelir. Buna mumasil olarak 1274 Arazi Kanunnamesi ‘‘müştakil küçük ifti işletmesi halinde ferdi tasarruflara istinat ettiği derecede, rakabe'nin devlete ait olduğu devreye nazaran daha Avrupai bir mülkiyet anlayışına dayanıyordu ve sistemde bir seyyaliyeti temin etmeye doğru atılmış bir adımdı. Fakat buna benzer bir seyyaliyeti temine matuf olan 1938 Muahedesi Türkiye'de sanayi tesisini son derece zorlaştırmıştır. Osmanlı devlet adamları bu muahedenin yürürlükte olduğu bir zamanda endüstri kurmaya çalışmanın ne kadar zor olacağını idrak edememişlerdir. Bu zorluklar Batı endüstrisinin üstünlüğü, Avrupa mallarının Osmanlı İmparatorluğu'na ithali esnasında %3 gibi gülünç bir gümrük resmine tâbi olmalarından ileri geldiği kadar, Türk idarecilerinin zirai kalkınma-endüstri kutuplarıyla ilgili olarak bir öncelik sırası düşünmemiş olmalarının neticesiydi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SİSTEMİNE DAİR FEODALİZM-KAPİTALİZM TARTIŞMALARI

Bu bölümde Osmanlı Devleti'nde feodalizm-kapitalizm tartışmalarına Sabri F. Ülgener ve Niyazi Berkes özelinde değinilecektir. Osmanlı-Türk ekonomik yapısını, Berkes ve Ülgener analiz ederken iktisat, sosyoloji ve tarih disiplinlerinden hareket etmişlerdir. İki yazarın da inceleme disiplinleri aynı olmasına rağmen çıkış noktaları ve vardıkları sonuçlar farklı olmuştur. Bu durumun sebebi olarak yazarların düşünce yapılarının şekillendiği sosyo-kültürel ortamların farklı olması gösterilebilir. Berkes üniversite öğrenimini gördüğü ve Chicago Üniversitesi'nde çalışma yaptığı dönemler itibarıyla Karl Marx'ın düşünce sisteminden etkilenmiştir. Ülgener'e bakıldığında ise sufizm ve divan edebiyatına aile kültürünün tesiriyle yakınlığı görülmektedir. Max Weber düşünce sisteminden Ülgener'in üniversitede okuduğu dönemlerde etkilendiği bilinmektedir (Bilir, 2019). Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin ortaya çıkmamasını Berkes maddi ve toplumsal açıdan ele almış, Osmanlı Sistemi'nin despotik bir yapıda olduğu, feodal ve kapitalist karakter taşımadığını savunmuştur. Ülgener ise inanç ve ekonomi açısından ele almış ve Osmanlı ekonomisinin İslami özden uzak tasavvuf düşüncesinde ve esnaflaşma zihniyetinde olmasının kapitalizme giden yolu kapattığı ileri sürmüştür (Bilir, 2019). Bu doğrultuda Ülgener ve Berkes'in hayatlarına kısaca göz atılacak, ardından düşünce yapıların betimlenecektir. Ancak öncelikle literatürde yer alan diğer görüşlere kısaca yer verilecektir.

Bu çerçevede literatür incelendiğinde düşünürlerin Osmanlı Devleti ile Batı dünyası arasında mukayese yaparak Osmanlının durumunu izah etmeyi amaçladıkları görülmektedir. Örneğin Küçükkalay (2005, 2019) Osmanlı toplumunun yaşadıkları hayata verdikleri anlamın ekonomik bakış açılarını etkilediğini belirtmiştir. Buna göre Osmanlıda ekonomik hedef yaşanması için gerekli olan ihtiyaçların karşılanmasıydı. Mal temini ve ticaretin devamı için piyasada bol miktarda para bulunmasına önem verilirdi. Osmanlı zihin dünyasında amaç ve

araç inanç ve inanılan değerler gereği meşru olmalıydı. Ekonomik zenginlik ve aşırı refah anlayışı birincil öncelikli değerlerden görülmezdi. Osmanlı sermaye birikimine engel olmasında dini ve siyasi kaygı vardı. İslam'ın servet birikimine karşı olduğu düşüncesi ve çağın ulaşım imkanlarının yetersizliği nedeniyle merkezi yönetim karşısında güçlü bir sınıfın çıkması toprak bütünlüğünü tehdit eder düşüncesi vardı. İslam dininin ilkesi gereği bu hayatı geçici olarak görüyorlar ve geçici hayat için sınırsız zenginlik ve aşırı refahı doğru görmemekteydiler. Ayrıca toprak mülkiyeti devlete ait olarak görünse de, köylü toprağın gerçek sahibi gibi davranmaktaydı. Avrupa serfi toprağı istediğı gibi kullanamamaktaydı. Bu durum kapitalist tarım üretiminin oluşmasını engelliyordu. Osmanlı köylüsünün bu şekilde bir derdi yoktu, toprağın sahibi gibi hareket edebiliyor, topraktan gereksinimlerini karşılayabiliyor, kendine lazım olan ekonomik özgürlüğü kullanabiliyordu. Serfin özlemini çektiğı bu durumlara gereksinim hissetmediğı için Osmanlı köylüsü 18. yüzyıla kadar refleks ortaya koymamıştır.

Benzer şekilde Doğru (2008) da Osmanlı Devleti'nin kültürel, ekonomik, zihinsel yapısı ve inanç sisteminden dolayı kapitalizme geçiş yapamadığını ileri sürerken, Divitçioğlu'na (2010) göre Osmanlı toplumu sınıf ilişkileri yönünden 10. yüzyıl ile 13. yüzyıl arasındaki feodalizme çok az, Asya üretim şekline daha çok benzemektedir. Osmanlı düzeni, sınıfların arasındaki ilişki, sınıfların aldığı şekil bakımından feodalizmden daha çok Asya üretim şekline yakın durmaktadır. Avrupa toplumunda toprağı bağı hâkim ve tâbi sınıflar olduğu gibi Osmanlı toplumunda da toprağı bağı hâkim ve tâbi sınıflar olduğu görülmüştür. Ancak feodal toplum ile Osmanlı toplumu temelde aynı ekonomik yapıya indirgenemeyecek toplumsal farklılıklara ve çelişiklere sahipti. Feodalizmde senyör-serf ilişkisinden dolayı insandan insana ilişki söz konusudur, Osmanlı toplumunda ise köylü ile devlet arasında ilişki vardır, yani devlet ile toplum arasında bir bağıllık ilişkisi söz konusudur. Feodal toplumda insandan insana ilişki, soylu ve özerk sınıfın ortaya çıkmasına zemin hazırlarken, Osmanlı toplumundaki devletten topluma bağıllık, toplum içinde soylu sınıfın ve birey insanın yetişmesini engellemiştir. Bu temel toplumsal nitelikler açısından farklılık olduğu gibi feodal üretim tarzı ile Asya üretim tarzı içinde görülen Osmanlı ekonomisinin temel ekonomik olayları açısından da farklılıklar mevcuttu. Feodal üretim tarzında artı ürün direk serfin bağı olduğu senyöre kalmaktadır. Bu artı ürün egemen sınıf olan senyörlerin tüketim taleplerini karşılayacaktır. Değişen taleplere göre bireysel senyörlüklerde kurulan atölyelerde ürünler işlenerek nihai tüketim mallarına dönüşebilecektir. Bu durum gelecek yıllarda kapitalist üretim tarzı için zemin hazırlamıştır. Asya üretim tarzında ise merkezi

devlet vardır. Artı ürün merkezi devlete gitmekte ve merkezdeki egemen sınıfın tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere nihai tüketim mallarına dönüşebilmektedir. Piyasa merkezin çevresinde oluşmaktadır. Piyasanın yaygınlığı feodal üretim tarzında ortaya çıkarken, Asya üretim tarzında ise piyasa merkezin tekelinde olduğu için ülke geneline genişleyememektedir.

Pamuk'a (2010) göre feodal düzen, Osmanlı'da ticaret sermayesinde ve toprak mülkiyetinde belirli şartların oluşmasıyla ortaya çıkma imkânına sahipti. Yalnız merkezi devletin gücünün varlığı bu durumu engelliyordu. Avrupa'da feodal beyler toprak mülkiyetine sahipti, merkezi devlet gücü zayıftı ve hâkimiyet feodal beyler arasında dağılmıştı. Feodal üretim şekli, toprağın alınıp satılan meta halini almasıyla mülksüzleşen köylülerle beraber çözülme yoluna girdi. Osmanlı ile feodal yapılar arasındaki bir diğer fark, loncaların feodal beyler ve merkezi devletten ayrık olarak gelişme göstermesi, bu gelişmenin Sanayi Devrimi'ne giden yolda sermaye birikimini sağlamış olmasıdır. Osmanlıda merkezi devletin güçlü olması özel mülkiyeti kısıtlamış, şehirleri, zanaatkarlar ve ticaret üzerinde denetiminin yoğun olmasını sağlamıştır. Bunun sonucu feodal yapılar merkezi devletin gücünden ortaya çıkamamıştır. Sermaye birikimi yaratılamamış, Sanayi Devrimi için gerekli şartlar oluşmamıştır.

Yılmaz'a (2011) göre ise bilhassa 16. yüzyıldan sonra Batı Protestan ahlakı ve bu ahlaka bağlı kapitalist ruh ve dünya ticaretinin Akdeniz bölgesinden başka bölgelere kayması sonucu Orta Çağ karanlığından rasyonalizme ve kapitalizme yönelirken, Doğu ve İslam dünyası içe kapanmaya, dünya ticaretinden uzaklaşmaya, ortaçağlaşma ve esnaflaşma boyutuna girmiş ve tasavvuf zihniyeti ile zifiri karanlığa bürünmüştür. Batıda kapitalizmle beraber kazanma hırsı verimlilik ekseninde, piyasanın gelişimine oranlı firmaların ortaya çıkmasını sağlarken, İslam ve Doğu dünyası dini ve ekonomik ortaçağlaşmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin çağdaşı olan kapitalist devletlerle Osmanlı Devleti'nin benzer ve farklı yönlerini karşılaştırmalı olarak irdeleyen Bulut (2012) ise Batı kapitalizminin yükselişi karşısında, Osmanlıların kapitalizm öncesi olan merkantilizmin tam zıttı yönde ithalatı teşvik edici politika izlediği, Osmanlı ekonomi politikasında imparatorluk düşüncesi hakimken Batıda ulus devlet anlayışında bir ekonomi düşüncesi benimsendiği sonuçlarına ulaşmıştır.

Dumrul C. ve Dumrul Y. (2014) Osmanlı ekonomisinin kapitalizme gidememesini sanayileşme özelinde incelemişlerdir. Osmanlı ekonomisi 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Coğrafi Keşifler ve Sanayi Devrimi'nin getirdiği üretim sistemi karşısında

bocalamaya başlamıştır. Osmanlı sanayileşmesi çok cılız kalmış ve son kertede dışa kapalı ve ithal ikameci sanayileşme istikametine yönelinse de iç ekonomik koşullar ve dış baskılar sonucu sanayileşme zihniyeti gelişmemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı'nın sanayileşmenin gerçekleşmemesinde iki sebep sayılabilir. Birincisi 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve ikincisi 1854 yılında yapılan dış borçlanma uygulamasıdır. Osmanlı'nın kapitalistleşememesinin nedeni olarak gerekli kurum, zihniyet ve yapıya sahip olmadığı sonucuna varmışlardır. Üstelik var olan sosyolojik yapı, kurum ve zihniyet kapitalistleşmeye karşı mukavemet göstermiştir. Lazım olan içsel dinamiklere ve özelliklere Osmanlı toplumunun sahip olmadığı varsayımına ulaşmışlardır.

Küçükömer'e (2014) göre Batı'nın üstünlüğünü Osmanlı yönetimi 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren idrak etmeye başlamış ve bu üstünlüğe karşı gelme yolları aramaya başlamıştır. Osmanlı çareyi Batı'nın kurumlarını taklit etmede bulmuştur. Ancak taklit etmeyi düşündüğü askeri, siyasi, eğitim ve hukuki kurumlar kapitalist düzene aitti. Bu kurumların ortaya çıkması, gelişmesi ve güçlenmesi sermaye mallarına haiz kapitalist sınıfın varlığına bağlıydı (Küçükömer, 2014). Benzer şekilde Karpas'a (2019) göre de Osmanlıda bürokratik düzen ticaret ve tüccar konusunda bocalamıştır. Ticaretin önemini takdir etmelerine rağmen ticaretten gelen zenginliğin siyasi güce dönüşeceği korkusu ile hareket etmiş, tüccarları siyasi gücün dışında tutmuşlardır. Aslında Köprülü ailesinin 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da sadrazam makamında bulunduğu dönemde ziraat ve ticareti teşvik eden politikalarla kötü gidişe önlem almaya çalışılmıştır. İç ve dış ticaretin önündeki engellerin bazıları kaldırılmış ve serbestlik sağlamaya çalışılmıştır. Osmanlı sınırları içinde bulunan hammaddenin Avrupa'dan ithal edilmesine engel olacak düzenlemeler yapılmıştır. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın vezirliği döneminde dünya ekonomik düzenine uyum politikasında yoğunlaşma olmuştur. Bu dönemde ekonomi çalışmalarının yanında, modernleşme çalışmaları da yapılmıştır. Kapitalizme açılma olarak görülen bu politikalar 1730 yılındaki Patrona Halil ayaklanması ile son bulmuştur. Patrona Halil isyanı, kapitalist girişimci kesimine ve büyük girişimci tüccar kesimine karşı geleneksel küçük tüccarın verdiği tepkidir. Dini temsil eden kesim için kapitalist tekâmül ve seküler gelişimin tehdit içermesi, bu kesimin de isyana destek olmasına neden olmuştur. İsyan başarılı olmuş ve padişah ile veziriazam görevden alınmıştır. Tahta yeni çıkan padişah, ulemanın görüşüne önem vereceğine ve onları yüksek makamlara atayacağına söz vermiştir. Bu durum devletin geleneğe geri döneceğine ve muhafazakâr tutum sergileyeceğine kanıt olmuştur. 1696'dan 1730'a kadar geçen sürede çıkarılan kanunlar ile Osmanlı Avrupa'ya ekonomik açıdan

meydan okumasına rağmen düzenlemeler geçici olmuştur. Ancak düzenlemeler geleneksel toplumsal yapıyı zayıflatmış, kapitalist ekonomi için temel oluşturmuştur.

Osmanlı'nın kapitalizme geçememesini Osmanlı'nın kendine özgü yapısına bağlayan Aktolga (2022) ise Osmanlı'da Batı'daki geçiş sürecinin oluşmamasını iki sebep ile açıklamıştır: iç dinamikler ve çevre. Orta Çağ Batı toplumunda kilise iç dinamikleri etkileyen faktör olarak görülmektedir. Yıkılan Roma Devleti'nden kilise kurumu feodal Avrupa'ya kalmıştı. Kilise devlet içinde devlet kadar güçlü bir konumdaydı. Feodal Avrupa'da güç üçe bölünmüş haldeydi: Kral, feodal beyler ve kilise. Kilise krala karşı feodal beyleri destekliyor, haliyle güçlü kralı kendisi için problem olarak görüyordu. Burjuvazinin ortaya çıkmasıyla, burjuva feodal kilise ittifakına karşı kralın yanında saf tutmaktaydı. Osmanlıda bu şekilde bir iç dinamik yoktu. İslamiyet kilise gibi kurumsal bir varlığa ve güce sahip olmadığı gibi devletin kontrolü altında bir yapıydı. İkinci belirleyici faktör ise zamanın koşullarıydı. Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş dış etken yönünden oldukça sakin bir zeminde oluşurken, Osmanlı'da yapısal değişim dış etkenlerden gelebilecek tehlike ortamında gerçekleşiyordu. Doğu ve Batı arasındaki ticarete gelebilecek zeval ticaret yollarının tamamen elden çıkması herşeyi tersine çevirecek potansiyel taşıyordu. Savunma, var olanı devam ettirme ve geleneğe sarılma düşüncesi, çevre faktöründen dolayı öne çıkmıştır.

3.1. Sabri F. Ülgener'e Göre Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Ülgener bütüncül ilim insanlarımızdan biri olarak benzerine çok fazla rastlanılmayan bir düşünürdür. Birçok disipline vakıflığı olan çok yönlü bir ilim adamı olan Ülgener iktisat, sosyoloji, tarih ve felsefe alanlarına hâkimdi. Bu farklı alanların birlikte değerlendirilmesi, harmanlanması gerektiğini bilen ve uygulayan nadir bir bilim insanıydı. Herhangi bir bilim alanının diğer bilim alanlarının yöntem ve sonuçlarını da kullanarak bulgular ve çözüm ortaya koyması gerektiğini belirten ve bu bilimler arası transferin olmaması durumunda çözümlemenin yetersiz olacağının bilincinde olan bir ilim adamıydı. Marx, Weber ve Gazali'yi bilen, Batı ve Doğu olmak üzere her iki dünya cenahına da gözünü kapatmayan geniş görüşe sahip bir âlimdir. Ülgener'in Türk Weber'i olarak anılacak kadar Weber etkisi ve Weber konularına ilgisi vardı (Ayan, 2011).

Bunun yanı sıra Ülgener Batıcı ve Doğucu değildi ve dünü ve bugünü anlayıp geleceği düşünen bir düşünürdü (Acar & Bilir , 2014). Tarih düşüncesi bir çeşit sosyal tarihçilikti.

Doğulu ve Batılı düşünürlerden etkilenmiş ve eserlerinde iki dünyayı birleştirmiştir. Doğu'da Mevlâna, Ahmet Cevdet Paşa ve İbn-i Haldun; Batı'dan Max Weber, Werner Sombart ve Henri Pirenne düşünce dünyasını şekillendirmiştir (Zorlu, 2011):

Osmanlı Devleti'nin son yıllarını yaşamış, Türkiye'nin iktisadi-sosyal tarihi konusunda önemli eserler bırakmış bir iktisatçı ve sosyal bilimci olan Sabri Fehmi Ülgener, Türk düşüncesinde iktisat ve sosyoloji arasındaki ilişkiye yeni bir ivme kazandırmıştır. Ancak, Ülgener'i sadece iktisatçı ve sosyolog olarak adlandırmak ve onun ilmi kimliğini bu iki alanla sınırlamak, bu nevi şahsına münhasır keskin zekâyâ biraz haksızlık olacaktır. O ufku geniş, gözlem ve tespitlerinde dikkatli, meselelerin çok boyutlu karmaşık yapısının farkında, İslam düşüncesini de Batı düşüncesini de ihata etmiş, analiz ve sentez kabiliyeti yüksek, gerçek bir âlimdir (Acar & Bilir, 2014).

Ülgener'in görüşlerine ve değerlendirmelerine önem verilmesini sağlayan özellik, Osmanlı İmparatorluğu'nun neden kapitalistleşemediği sorusunu, Alman düşünürler Sombart ve Weber'in kapitalizm ile zihniyet ve din arasında kurdukları ilişkiden esinlenerek cevaplamaya çalışmasıdır. Bu istikamette imparatorluğun güçlü olduğu klasik dönemi, Batı'da ise kapitalizmin ortaya çıkmaya başladığı Orta Çağ'ın sonlarını tarihsel bir temel olarak almış, iktisat ahlâkı ve zihniyeti üzerinden Osmanlı'nın neden kapitalistleşemediği sorusunu cevaplamaya çalışmıştır (Türkislamoğlu, 2021).

3.1.1 Ülgener'in Hayatı

Ülgener 1911 yılında İstanbul'daki Fatma Sultan Cami dergahında (Duran & Torun, 2010) Cağaloğlu'nda (Sayar, 2008), Osmanlı'nın tarih sahnesinde sona yaklaştığı bir dönemde doğmuştur. Nakşibendî şeyhlerinden İsmail Necati Efendi dedesi olup, babası Mehmet Fehmi Efendi de bu tarikat terbiyesi almış bir kişiydi. Babası ve dedesi ahlaki normlara çok önem verirdi. Hayatlarını tasavvuf ehli olarak geçirmişler ve ara ara sarayda dini sohbetler vermişlerdir. Ülgener de çocukluk yıllarında bu tasavvuf ortamından yetiştiği için bu ortamdan etkilenmiştir (Duran & Torun, 2010).

Aile yaşamından dolayı Arapça ve Farsçaya yakınlığı olan Ülgener'in, İstanbul Erkek Lisesi'nde eğitime başlamasıyla Almanca ile yakınlığı başlamıştır. Okulda verilen Almanca eğitimini yeterli görmeyen Ülgener Almanca öğrenimi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu okulda eğitimini bitirdikten sonra İstanbul Darülfünun'da Hukuk Fakültesinde yüksek öğrenimine başlamıştır. Babasından İslami kural ve yasaları öğreniyor, fakültede ise ticaret hukuku kurallarını, iktisat derslerinde serbest ticareti ve piyasa mekanizması ile ilgili teorik bilgileri öğreniyordu. Bu farklı alanlardaki kural ve yasaları birleştiriyordu. Bilinenin tersine aralarında uyum olduğu düşüncesindeydi. Bu ayrıma vardığında dış dünyadan arılanmak ve

ayrılmak gerektiği düşüncesi belirmeye başlamıştı. 1965 yılında Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, mezun olduğu yıl aynı fakültenin “İktisadiyat ve İçtimaiyat” kürsüsüne asistan olarak göreve başlamıştır. Asistanlığı döneminde Alman hocaların tercüme işini üstlenmiş ve bu süreçte Alman hocalardan etkilenmiştir. İktisadi zihniyet konusuna eğilmeye karar vermiş, Weber’den etkilenmesi ve düşüncesini şekillendirmesi de bu süreçte başlamıştır (Sayar, 2008).

1937 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde tezini savunarak doktor unvanını almıştır. “Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları” isimli doçentlik teziyle 1941 yılında “İktisadiyat ve İçtimaiyat” kürsüsünün doçentliğine atanmıştır. Doçentlik hayatı boyunca Ulaştırma ve Sanayi Politikası, İktisat Metodolojisi ve Felsefesi, İktisadi Doktrinler Tarihi vb. hususlar üzerine İktisat Teorisi ve Genel İktisat derslerini üstlenmiştir. Harvard Üniversitesi’ne mesleki bilgisini geliştirmek üzere 1946 yılında gönderilmiştir. Prof. J. Schumpeter ve Prof. A. Hansen’in yanında iki yıl süre ile çalışmalar yapmıştır. İktisat fakültesinde Profesörlüğe yükselmiş, çok sayıda öğretim üyesi ve öğrenci yetişmesinde emeği olmuştur (Yörük, 1987).

Ülgener 1940 yılına doğru, düzensiz ve başıboş halde bulunan iktisat anlayışını, iktisat zihniyeti araştırmalarıyla sistematik iktisat anlayışını başlatmıştır. Ülgener tarihi süreç içerisinde olayları, insan-insan ilişkisinde anlamaya dayalı model ile çözüme kavuşmasını sağlıyordu (Sayar, 2007). Ülgener’e göre, iktisadi zihniyetin çözülmesi, bilinmesi iktisadi konuların anlaşılmasını sağlayacaktır (Yörük, 1987). Bu bakımdan zihniyet Ülgener’in en önemli mazmunudur. Maddi ilkelerden başka unsur kabul etmeyen Marx’a istinat etmediği gibi, Weber’in sadece din ve kültür ilkesine de istinat etmemiş, her iki düşünürün ilkelerini barındıran, harmanlayan zihniyete önem vermiştir. Toplumu ve insanları zihniyetin değiştireceğine, şekillendireceğine inanmıştır (Acar & Bilir , 2014).

3.1.1.1. Weberci Bakış Açısı

Weber’in yaşadığı dönem ve yaşamını sürdürdüğü Almanya’nın gündemindeki konular, Weber’in iktisat sosyolojisi bakışını şekillendirmiştir. Weber Almanya’nın sanayileşmesinin geç olması ve ulusal birliğin tamamlanamaması konuları ile pozitivizm ve Marksizm konularıyla ilgilenmiştir. Weber kültür bilimleri kavramını, sosyal bilimleri tarif etmek için kullanmıştır (Dinar, 2018). Weber iktisadi eylemin çıkar merkezli olduğunu ve diğer insanların eylemlerinden etkilenmenin normal olduğu düşüncesindeydi. Çıkar merkezli

eylemden başka Weberyen düşüncenin diğer ilkesi rasyonelliktir. İnsanların eylemlerinde bilinçli hareket ettiği düşünülmektedir (Swedberg, 2019).

Weber kapitalizm ile Protestan düşüncesi arasında ilişkinin olduğu görüşündeydi ve Protestan düşüncenin kapitalizmin ortaya çıkmasının tek sebebi değil ama nedenlerinden biri olarak görüyordu (Şengül, 2017). Rasyonel kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestanlık düşüncesinin önemli görev üstlendiğini savunuyordu (Swedberg, 2019). Kapitalist zihniyetin sınırsız kazanma hırsı ve sömürü aracı olarak görülmesinin yanlış olduğunu, aslında Batı kapitalizminin sistemli bir şekilde, bir meslek kolu altında, akıllı kullanarak metotlu çalışmayı uyguladığını ifade etmiştir. Metotlu çalışmayı, tüketim ve gösteriştan ziyade tutumlu olmaya eğimli yaşam felsefesine sahip görev ve iş insanıdır (Ülgener S. , 2006d). Aktolga (2022) bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya ver. Bu felsefe ile hareket eden Hristiyan Batı toplulukları dini, dünya meşguliyetlerinden ayırarak devletten uzaklaştırmışlardır. Hristiyanlık bu felsefeye uygun bir yapıdaydı. Ancak İslamiyet dünya ve din işlerini bir bütün olarak görmekteydi. Dünya ve din işleri vahiy temeline dayanmaktaydı. Ayrıca İslamiyet'in Hristiyanlıktan ayrılan yönü, onun devletle beraber doğmasıdır.

Nedensellik Weber metodolojisinin en önemli özelliklerinden biriydi. Weber'in çalışmalarında sosyoloji ve tarih ayrılmaz bir bütündü. Evrensel olan ile özgün olan arasındaki fark Weber için önemliydi. Toplumsal olgular, doğa bilimlerinin Aydınlanma Çağı döneminde nedensellik ilkesi gereği kendi bütünlükleri içinde analiz edilmesine yöneliktir. Weber nedenselliği tek yeter sebep olarak görmez. Çünkü nedensellik sıradan bir olayın diğer bir olay tarafından izlenmesi veya onunla hareket etmesidir. Tarihi bu şekilde incelemek yeterli değildir. Weber'in nedensellik tasarısı ekonomi, politika, toplum, düzenleme, din ve sosyal tabakalaşma unsurlarının birbirleriyle ilişkilendirilmesine dayalıdır. Weber kapitalizm ve bürokrasi kavramlarını karşılaştırarak, tarihsel ve toplumsal nedenselliğin farkını ortaya koymaktadır. Kapitalizmi, bir kez olmuş olan tarihsel olgu olarak analiz eder ve tarihsel nedensellik ile açıklamıştır: Weber kapitalizmi Protestanlık düşüncesi gereği Batı'ya has bir olgu olarak ifade etmiştir (Hira, 2000).

Weber savaş ganimetlerinin İslam dinine mensup kişilerin zenginlik kaynağını oluşturduğunu düşünmektedir. Müslüman toplumlardaki askeri ve ekonomik şartların kapitalizmin ortaya çıkmasına uygun olmadığı iddiasındadır (Şengül, 2017).

3.1.1.1.1. Din ve Ekonomi

Weber'e göre İslam cihat ve fetih eksenine özgü bir dindir. Siyasal yönü nefsin terbiyesi, dünya nimetlerinden uzak yaşam iken ganimet ve rant yönü ile ticaret ve üretim gelirinin önünde ve ilerisinde olan halkın inancıdır. Gaza erbabı İslam'ın özgün temsilcisidir. Dışa açık İslam'ın ilk şekli olan, dünya malı ve lütufları ile girift halde bulunan fetih ve ganimet heyecanı yerini zihniyet oluşumunda, tasavvuf ve tarikatların içe dönük haline bırakıyordu (Ülgener S. , 2006d).

Ülgener'e (2006d) göre Batılı tarihçiler için savaş ganimeti ve feodal düzen İslam'da servet birikiminin kaynağıydı. İslam'da servet birikimi emek ve çalışmaktan değil de feodal kuvvetten gelen getiri kastedilmesi halinde diğer Orta Çağ dünyasını da aynı kategoride değerlendirmek lazım gelmektedir. Feodal politik rantı, İslam mı destekliyor ve teşvik ediyor buna bakılması gerekmektedir. İslam dininin öz haline bakıldığında cizye ve savaş ganimeti dışında bâtıl yola tevessül etmeyen ve kişilerin rızasına dayalı ticaret vurgulanmaktadır. Diğer bir tabirle İslam bâtıla mukabil emek ve alın teri taraftarı olmuştur.

Hristiyanlık dünyaya çok bağlanmamayı ve faizi yasaklamıştır. Hristiyanlığın bir kolu olarak ortaya çıkan Protestanlıkta Hz. İsa'nın faiz karşılığı beklemeden fakire kredi verilmesini ancak zengine kredi verildiği zaman faiz karşılığı verilmesinin yasak olmadığını ifade ettiği kabul edilmektedir. Bu yorum ile tüccarların faiz ile işlem yapmasının önünü açılmıştır. Protestanlık, kapitalizmin mevcut olduğu yerlerde, kapitalizme daha rahat hareket edeceği ortam sunmuştur. Protestanlık, kapitalist sisteme geçmiş toplumda yeni düşünce ve değerlerin yayılmasını kolaylaştırmıştır çünkü insanlar Protestan olduğu için kapitalist sisteme geçmedikleri gibi kapitalist oldukları için de Protestan düşünceye sahip olmamışlardır (Tatar, 2012).

İslam dini insanların bu dünyaya bakan yönü ve ahirete bakan yönü ile yaratılmış olduklarını vah yetmektedir. Dünya nimetlerine yüz çevirmemeleri ancak ahiret hayatını da kazanacak şekilde itidalli yani ölçülü yaşamasını öğütler. İnsanın ruh ve beden olmak üzere iki kısımdan müteşekkil bir varlık olduğunu, inananların buna göre yaşamasını ister. Din insanların ahlak kurallarını belirlerken, ahlak da insan davranış ve hareketlerine etki etmektedir. İktisadi davranışlarda insanların ahlaki normları etkili olmaktadır. İslam dininde mal biriktirme ve mülk düşkünlüğü; inananların dünyayı inşa etme görevi, insanların çalışma nedenleri olarak gösterilir. İslam sınırsız tüketimi değil ihtiyaç kadar olan kısmı tedarik etmesini, israfa girmemesini tebliğ etmektedir (Kara & Bıyık, 2016).

İslam'da çalışmak yaratıcının emridir, bundan dolayı Batıdaki din reformunu beklemeye gerek yoktur. İslam Peygamberi hem “İbadetin yolları ondur, dokuzu helal rızık talebidir!” şeklinde çalışmanın önemini ifade etmiş hem de “Yarın ölecekmiş gibi ibadetle, hiç ölmeyecekmiş gibi çalışmakla hayatı geçirmek” ifadesini kullanmıştır. İslam'ın öz kaynakları incelendiği zaman görülen manzara, Kalvinizmin kazanç ve çalışma öğretilerini aratmayacak seviyededir. İslam'ın ekonomik gelişmeyi engellediğinden bahsedilemez, bilakis İslam ticaretin yoğun yapıldığı bir yerde doğmuştur. Tabii İslam ticarete engel değil derken ticarete ve mal edinmede tamamen serbest, başıboş bırakmış değildir. Bâtıl yollardan kazanç sağlanılmaması ve kazanılanın uygun ve anlaşılır amaçlar için kullanılmasını öğütlemektedir (Ülgener S. , 2006d). Bulut'a (2021) göre medeniyetlerin insan, ekonomi ve düzen fikri değişkenlik göstermektedir. Avrupa'nın insan tipi ekonomik ve rasyonel insan tipidir, ekonomik düzeni ise kapitalizmdir. İslam dinin e ise insan tipi, kendi faydasını düşündüğü kadar başkasının yararını düşünen insan tipidir. Kul hakkına riayet eder, üretim ve tüketim faaliyetinde başkalarının hakkına girmekten imtina eder. İslam'ın insan modeli ile modern kapitalizmin insan modeli arasından çok büyük fark vardır. Kapitalizmde insan tipi hep bana diyen tipken, İslam insan tipi komşusu açken tok yatmayan tiptir.

Topluma ve bireye seslenmesi yönüyle din madalyonunun iki yüzü gibidir. Dinin toplumsal yaşamla ilgili mesajları toplum üzerinde kuvvetli etkiye sahiptir. Tatar'ın (2012) aktardığı üzere Sombart kapitalizmin Yahudilikten etkilenecek ortaya çıktığını savunurken, Weber ise Protestanlığın etkisiyle ortaya çıktığı görüşündedir. Sombart'a göre Yahudi birey ile kapitalist birey aynı anlamdaydı. Çünkü kar düşüncesi, ekonomik akılcılık fikri, Yahudi dininin hayata uygulanmasının tezahürü olarak görülmekteydi. Ülgener'e (2006c) göre “Vakit nakittir” zihniyeti kapitalizme has bir ifadedir. Bu ifade Weber'e göre Kalvinist ve püriten görüşlerin ortaya çıkardığı bir düşüncedir. Kapitalizmin kökenini para ekonomisinin gelişiminde, teknik özelliklerde veya kar sağlayan alanlarda aramak gerekirken, Weber kar ve kazanca çok uzak gözüken bir alanda, takva ve züht alanında, din alanında bağ kurmuştur.

3.1.2. Zihniyet ve İktisadi Davranış

Zihniyetin iktisadi etkinliklerle ilgilenen yönü iktisadi zihniyettir. Zihniyet dışı dönüktür. Kendini farklı etkinlik ve davranışlarla ortaya koyar, yaşam tarzının ve kültürün ögesidir. Zihniyet kümülatif ve yavaş değişen bir olgudur. Toplumun genelinin bilinçaltında içgüdüsel olarak gelişir. Her dönem ve çevre zihniyeti farklı yollarla açıklar ve değer

yargılarının doğruluğuna hem kendisi inanır hem diğer insanların bunu kabul etmesini bekler. Dışa açılmayan, içeride kalan, içe dönük duygular zihniyet olarak kabul görmez. İktisadi zihniyet ile iktisadi ahlak farklı anlamlar barındırmaktadır. İktisadi zihniyet asıl davranışta ortaya koyduğu değer iken iktisadi ahlak ise uyulması gereken davranış kalıpları, tutum ve hareketlerin doğruluğu, yanlışlığı, iyiliği ve kötülüğü üzerine hüküm bildirir. İktisadi yapı ve etkinlikleri tahlil ederken insanı saf dışı tutarak analiz yapmak olanaksızdır. İktisadi olayların yaratıcısı ve uygulayıcısı insan olduğu gibi hedef yine insanın tatminidir. İktisadi olay ve yapı üzerinde belirleyici etkili güç sosyal ve psikolojik unsurlardır. İktisadi konularda tahlil yapılırken dikkat edilmesi gereken görünmez unsurlar iktisadi zihniyettir (Köksal, 2011). Ülgener'in (2006c) iktisat zihniyeti tanımı "iktisat konularının ya da üretici, tüketici ve yöneticilerinin kabullendikleri ve kanıksadıkları davranış ilkelerinin genellikle telkin yolu ile anlatım veya deyim ile sunulmasıdır" şeklindedir. Ülgener Sombart'ın iktisadi zihniyete bakışını şu şekilde izah eder: Her çağın nev'i şahsına münhasır bir zihniyeti vardır. Bu zihniyeti iktisadi hareket ve davranışları düzenler ve onlara şekil verir. Ülgener Sombart'ın kapitalizm yorumuna devam eder: Girişimci zihniyet ile burjuva zihniyetinin birleşmesi sonucu meydana gelen bir ruh ve yapı olarak görür ve kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayan zihniyeti bu iki grubun tek vücutta birleşmesine bağlar.

Ülgener (1940) İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri çalışmasında, Sombart'ın iktisadi zihniyeti üç madde incelediğini ifade etmiş ve bunları şu şekilde açıklamıştır:

- 1) İnsanlar iktisadî hareketlerinde ya basit ihtiyaç sağlama ilkesini takip ederler, ya da kâr ilkesine göre hareket ederler,
- 2) Üretim için lüzumlu araçları ya gelenek ve göreneğe istinaden seçerler ya da o araçları amaca uygun olup olmadıkları bakımından inceledikten ve muayene ettikten sonra, yani rasyonel olarak kullanırlar,
- 3) Birlikte çalıştıkları topluluğa karşı ya dayanışma ve özgecilik duygusu ile veya bireyci ve bencil bir zihniyetle taraf alırlar.

Ülgener'e (1940) göre hayatta karşılaşılan olaylar, maddi etkilerle açıklanmaya çalışılsa da bilerek ya da bilmeyerek örf, adet, geleneklerin ve ahlaki normların etkisinde kalınmaktadır. Bütün bu alışkanlıklar ve ahlaki normlar iktisadi faaliyetlerin şekline ve kapsamına tesir etmekten beri durmamakta ve bizi çevremize farklı ölçülerde yakınlılaştırmakta veya uzaklaştırmaktadır. Ekonomi etkinliği, ihtiyaçların karşılanması araçlarının sınırlarını bir dereceye kadar hafifletebilmek için, insanları maddi ve sosyal çevresine yaklaştırmak, diğer

tarafından gelecek zaman ölçülerine yaklaştıran etkinliktir. İnsanların bu ekonomik faaliyetini sadece maddi bir hareket zannetmemek lazım gelmektedir. İnsanlar bu ekonomik faaliyetin meşru olduğuna ikna olmak için manevi varlıklardan bazı şeyleri de katmaktadır. İnsanların düşünce dünyası, ahlaki normları, ideallerinin genelini içeren “iktisadi zihniyet” adı verilen belirli bir düşünce ve davranış ortaya çıkmaktadır. Tabi ki bu iktisadi zihniyetin en basit tanımıdır.

Ülgener (1940) din ile iktisadi yaşam ve zihniyet arasında sıkı bir paralellik bulunduğunu savunmaktadır. Ülgener’e göre Weber’in ve Ernst Troeltsch’in çalışmalarında Batıda dinsel devrim ile dini yenileşme hareketlerini izleyen Kalvinizm ve Puritanizm ile kapitalizm arasında çok sıkı ilişkinin mevcut olduğu ortaya konmuştur. Batı Avrupa’da Protestan ahlakı ile kapitalizmin özünün uyduğu görüşünü Weber ortaya koymuştur. Ülgener de bu görüşten yola çıkarak Müslüman dünyasında din, ahlak ve ekonomi üçlüsü arasında etkileşiminin olup olmadığını araştırmıştır (Acar & Bilir , 2014).

3.1.3. Ülgener’in Penceresinden Osmanlı Ekonomisi

Ülgener’e (1940) göre Doğu ülkelerinin Orta Çağ iktisadi zihniyetine özgü olan tembellik ve yavaşlığı açıklamaya çalışırken, dışsal ve hukuki davranışlar ve etkenleri göz önünde tutarken, toplumda var olan itikatları da göz ardı etmemek gerekmektedir. Dinî- tasavvufî fikir akımlarının bütün olayların temel etkeni olduğu söylenemez, ancak zihniyet bütünü içinde bazı fikirlerin tasavvufî unsurlara geri döndürebileceğini belirtmektedir. Yılmaz’a (2011) göre Ülgener Orta Çağ mefhumu ile belli bir zamanı değil yaşam biçimini belirtmek istemiştir. Orta Çağ yaşam biçimi, büyük toprak mülkiyetiyle siyasi niteliği oluşurken, mevki ve makam ile toprak büyüklüğüne göre iktidarın paylaşılmasıdır. 13. ve 14. yüzyılda Ülgener’e göre Batı’da Orta Çağ’ın nitelikleri kaybolurken, Osmanlı’nın kısa süren askeri ve idari yükselişine rağmen mevcudiyetini devam ettirmiştir. Osmanlı toplumunda ortaçağlaşma özelliği daha çok zihniyet alanında belirgin halde olmuştur.

Acar ve Bilir’e (2014) göre Ülgener Osmanlı döneminde yaşanan ekonomik buhranları incelemiş, sebep ve sonuçlarını ortaya koymuştur. Ülgener krizlere sebep olan nedenleri iki temel başlık altında toplamıştır. “temelli ve uzun vadeli sebepler” ve “boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler”. Nüfus artışı, paranın değerindeki volatilité, savaşların uzun sürmesi ve bunun getirdiği ağır maliyet uzun süreli nedenler arasındadır. Kıtlık ve malın piyasadan çekilmesini boşaltıcı ve hızlandırıcı etken olarak görülmektedir. Bu iki ana etken sonucu

ortaya çıkan kriz ve buhran, insanlarda telaşa yol açmış ve toplumda kaos ortamına yol açmıştır.

Sayar'a (2011) göre Ülgener Osmanlıda yaşanan iktisadi zihniyet ile İslamiyet'in ortaya koyduğu iktisadi zihniyeti karşılaştırmış ve Batini tasavvufun manevi etken olarak rasyonel insan tipinin ortaya çıkmasına engel olduğu sonucuna ulaşmıştır. Üretimde lonca zihniyeti ile içe kapanan, gelenekçilik anlayışıyla yeniliğin önüne set çeken, körü körüne bağlılığa dayanan meslek ve zanaat erbabı ile uzun vadeli ekonomik düzenin gerçekleştirilmesi imkansızdır. Züht dünyasının adanmışları olan bu zihniyet tüketimden de beri durmamaktadır. Toplum içinde madde ile iktisadi mücadele verecek gruplar da bulunmaktaydı. Ülgener bu mücadeleyi verecek batini düşünceyi kabul etmeyen grubu Melamiler olarak belirtmekteydi ancak Melamiler Osmanlı ekonomisini kapitalizme götürecek güce sahip değildi. Mevlâna, Hacı Bayram Veli vb. topluma damgasını vurmuş önderler de Melami grubu içine dâhildi. Bu Melami ekolünün dünyaya bakış felsefesi şu şekildedir: Günah ve kabahatte bulunmamak, dünyayı sadece zevk ve eğlence yeri görmemek kaydıyla, dünya uzaklaşılacak, kaçılacak ve terkedilecek bir yer değildir. Bilakis çalışma ve gayret etmek faziletli ve vazife şuuruyla yerine getirilmesi uygulanması gereken vazifedir. Calvinistler ile Melamilerin bakış açılarına göre "bu âlem ve diğer âlem arasında denge" (Ayan, 2011) fikri ortak olduğundan dolayı Ülgener bu ilişkiyi kurmaktadır (Bilir, 2019). Zorlu'ya (2011) göre Ülgener için Osmanlı ekonomi düzeni yöneticiler ve ulema el birliği ile servet birikimini ve insanların para üzerinden hayatı kurgulamasını engellemiş ve ticaret düşüncesinin ortaya çıkması baskılanmıştır. Tekke ve zaviyeler, ticarileşme düşüncesi oluşmadığı için sofralar kurarak aç insanları doyuran kapı olmuştur.

Acar ve Bilir'e (2014) göre Batı iktisadi hayatta rasyonalizmin zeminini, Rönesans ve reform hareketleri ile atmıştır. İnsan zihnindeki manevi ve ruhani sultayı yıkmış ve tanrının egemenlik alanından din ve sanatı çıkarmıştır. Rasyonalizmin temelini atılması ile sanat artık diğer ilimlerde olduğu şekilde gelenek görenekle değil akıl ve usbilim kıstas alınarak öğrenilmesi aşamasına geçilmiştir. Fakat Osmanlıda tasavvufun ilkelerle, tasavvufun Bâtini yorumunun birleşmesi sonucu kapalı, bilimden uzak, geleneklere dayalı zihniyet uzun zaman hâkim olmuştur. Aslında tasavvufun Melâmi yorumu hâkim olsaydı zihniyet farklı olabilirdi. Osmanlı'nın iktisadi çözülüşünde Bâtini yorumun büyük etkisi olmuştur.

Acar ve Bilir'in (2014) aktardığı üzere Weber Calvinizm ve Protestan ahlâkının kapitalizmin yükselişine ön ayak olduğunu ifade etmiştir, çünkü Calvinizm ve Protestan ahlâkında, çok çalışıp birikim yapmak ve sonucunda gelen zenginliğin Tanrı katında üstün kulluğa

götüreceği düşüncesi hâkimdir. Weber Doğu ve İslam toplumlarının inancından dolayı kapitalizme ulaşamadıklarını vurgularken, İslam'ın cihat ve dünya hazzından uzak bir yaşamı teşvik ettiğini belirtiyorlardı. Ülgener ise Weber'in Batı kapitalizmini çok başarılı değerlendirmesine rağmen İslam'ı değerlendirirken aynı başarıyı gösteremediğini ve yanlış değerlendirmelerde bulunduğunu ifade ederken, İslam dininin serbest piyasa koşullarıyla uyumlu yönünün olduğunu belirtmiştir.

Demirpolat'a (2003) göre Weber için İslam da diğer tek tanrılı dinler gibi bir dindir. İslam aleminde Batı tarzı bir kapitalizmin neden ortaya çıkmadığını anlamak için, toplumun dini ve iktisat ahlakında söz sahibi baskın grupların maddi ve maddi olmayan şartlarını değerlendirmek gerekmektedir. İslam dini doğuşunda rasyonel ve monoteisti. Peygamberin Medine'ye hicreti sonrası değişim olmuştur. Peygamber'in İslam'ın güçlenmesi için savaşçı kabilelere ödün vermesi sonucu İslam rasyonel yönünü kaybetmiştir. Weber İslam'ın rasyonel yönünün kaybolmasının sonucu olarak İslam'ın savaşının Arap kabilelerinin diyaneti olduğunu belirtmiştir. İkinci neden olarak Weber İslam'da rasyonalizmin ortadan kalkmasını, öbür dünyacı Hint kökenli ahiret eksenli tasavvuf anlayışının etkisine bağlamıştır. Üçüncü bir neden olarak patrimonyalizm yönetim düşüncesinin İslam dünyasında hâkim olmasını göstermiştir. Ülgener ise Weber'in savunduğu bu düşünceleri eleştirerek antitezler ortaya koymuşlardır. Ülgener İslam'ın ortaya çıkışından itibaren, dini tebliğ edenlerin, anlatanların, Arap savaşçı bedevilerinden daha çok Mekkeli tüccar kesimi olduğunu, İslam'ın diğer topluluklara bu tüccar sınıfı vasıtasıyla İslam taşındığı görüşünü savunmuştur.

3.2. Niyazi Berkes'e Göre Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Niyazi Berkes Türk sosyolojisinde 1940'lı yıllardan başlayan ve bilhassa 1960 yılından itibaren toplumsal hadiselerle bakış şekliyle, sosyolojik düşünce ve kuramsal çalışmalarıyla Türk düşünce dünyasına önemli çalışmalarıyla hafızalarda yer etmiş, büyük sosyologlarımızdandır. Berkes Türk toplumunun tarihsel temeline uygun sosyolojik bakış açısı yaratmanın gayreti içinde olan bir sosyologdur, çünkü Berkes çalışmalarında Türkiye'nin özgün yapısı ve kendine has kültürü üzerine yoğunlaşmıştır. Batı bakış açısıyla sosyal bilim üzerine çalışmalar yapılmasını eleştirmiştir. Sosyoloji anlayışı olarak toplumsal değişimin bilimi üzerine yoğunlaşmıştır. Çağdaşlaşma açısından İslamiyet ile sosyalizmim kat'i derecede uyuşmayacağını savunan Berkes, 1940'lı yıllardan başlayarak Osmanlı

Devleti'nin ekonomik ve düşünce dünyasını analizi dışında, ırkçılık, faşizm ve yeni İslamcılık düşüncelerini de irdeleyen yazılar yazarak, geniş bir bakış açısıyla Türk toplumsal değişimini analiz etmiştir (Aslan, 2011). Sosyolojik yönden Türkiye'nin 18. ve 20. yüzyıllar arası dönemdeki toplumsal değişim sürecini tetkik etmiş bir sosyal bilimci olduğu söylenebilir (Topses, 2011).

3.2.1. Niyazi Berkes'in Hayatı

21 Ekim 1908 tarihinde İngiltere gözetimi altında bulunan Kıbrıs'ta doğmuştur. Çocukluğu dönemin önemli yazar resimlerinin ve dergilerinin bulunduğu evde geçmiştir. İlk ve ortaokul derecesindeki eğitimini Lefkoşa'da tamamlamış, İstanbul Sultanisi'ni 1928 yılında bitirmiştir. Yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünde yapmıştır. Mezuniyet sonrası devletin farklı kurumlarında çalıştıktan sonra akademik çalışmalarına başlayacağı İstanbul Üniversitesi sosyoloji bölümüne asistan olarak 1934 yılında atanmıştır (Coşkun, 2012). Kısacası Türkiye'deki toplumsal değişimin çok hızlı olduğu, Türk modernleşmesinin dönüm noktalarını kapsayan 1908 ile 1988 yılları arasında yaşamıştır (Topses, 2011).

Berkes önde gelen sosyologlarımızdan olduğu gibi Cumhuriyet döneminin ilk kuşak sosyologlarından. Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünde üniversite eğitimi tamamlamıştır. ABD'de sosyoloji alanında ihtisas yapmıştır. Türkiye, ABD ve Hindistan'da sosyoloji dersleri vermiştir. Geleneksel sosyoloji düşünce dışında gelişen Anglo-Amerikan sosyoloji düşüncesini Türkiye'ye taşımış ve tanıtımını üstlenmiştir. Çalışma alanı farklılık göstermesine karşılık; Osmanlı Toplumunu, Batılılaşma ve Din-Devlet ilişkisi konuları yoğunlaştığı konulardır. Berkes akademik hayatı boyunca birçok kitap, tercüme, makale, konferans ve tebliği topluma kazandırmıştır (Coşkun, 2012).

3.2.2. Berkes'in Düşünce Dünyasının Analizi

Berkes Osmanlı toplumunda feodalizm yokluğu, Doğu Despotizmi ve Çağdaşlaşma gibi konuların kuram ve kavramlarında, Türkiye'de önemli çalışmalara imza atmıştır. Berkes Doğu devlet yönetim şeklini Doğu Despotizmi olarak isimlendirmiştir. Despotizm ve despot kavramlarının anlamları üzerinde durmuştur. Asya Türü Despotizm Asya coğrafyasında Doğu uygarlık ve toplum sisteminde tarihi süreç içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Çin,

Hindistan, İran, Bizans, Rus ve İslam toplumları ekseninde kurulmuş devletleri Asya Türi Devlet veya Doğu Despotizmi olarak nitelendirmiştir. Tarihte feodalizme yönelim, Çin ve Hindistan’da görülmüş olsa da imparatorluklar tarafından ortadan kaldırılmıştır (Coşkun, 2012).

Berkes’in yöntemi bütünsellik, tarihsellik, istatistik yöntem, objektiflik, ezbercilik eleştirisi ve tarihsel materyalizmdir. Berkes, insan zihninin doğadaki nesnel gerçekliği algılayabilecek yetkinlikte olduğu, tabiatla ve toplumlarda neden sonuç ilişkisinin ve bir düzenin olduğu, toplumların statik yapıda olmadığı, değişim süreçleri içinde olduğu görüşündedir (Topses, 2011).

Coşkun, *Niyazi Berkes Üzerine* (2012) isimli çalışmasında, Berkes’in despot kavram tanımlamasını şu şekilde izah etmiştir: Aristonun despot kavramı tanımı, eski Grekçede köle sahibi, efendi anlamına gelmektedir. Aristo’ nun bu tanımı Doğu toplumları için kullandığını belirtir; Montesquieu ve Voltaire despotizmi, tamamiyle keyfi uygulamalara ve hukuk kurallarından mahrum yönetim sistemi olarak tanımlamışlardır; Hobesin despotizm tanımı, devletin mülk olarak baba mülkü olarak görülmesidir; İbni Haldun, topluma yabancılaşmış siyasi gücün, kul yığınlarının desteğine dayanması” olarak tanımlamaktadır (Akt: Coşkun, 2012). Berkes despotik sistemlerde erki elinde bulunduranlar gücü toprak derebeyliğinden ve köle sahipliğinden almadıklarını, savaşçılık zanaatından aldıklarını belirtir ve savaşçılıkla erki eline geçiren zihniyetin zenginliğini üretime katmadığını, bu servet ile savaş ve yönetim ile servetini katlama peşinde olduklarını ekler.

Despotizm ile yönetilen devlette toplum gelişmeye kapalıdır, statiktir. Toplumun ekonomisi despot yönetimin anlayışının başladığı yerde iktidarı elinde bulunduran yöneticinin aşireti tarafından ilk zamanlar canlı hale getirilir. Toplum ile devlet arasındaki ilişki biçimi düzenin sonucu olarak değişikliğe uğrar. Devlet yaşlandıkça ekonomiyi canlı tutma yapısı bozulur ve durgunluk başlar. Sonrasında toplum yerinde sayan, gelişme düşüncesini kaybetmiş bir toplum halini alır. Devlet, sistemin değişmesi ve gelişmesi karşısında artık bir settir. Ekonomik ve teknolojik unsurlar Batı Avrupa’da feodalizm çöküşü sonrası ortaya çıkmıştır. Bu durumun benzeri bir durum Doğu toplum düzeninde devletin ve stotükonun engelinden ortaya çıkamamaktadır (Coşkun, 2012).

3.2.2.1 Karl Marx ve Marksist Bakış Açısı

Berkes'in bakış açısının oluşumunda Marx'ın önemli bir etkisi söz konusudur. Bu nedenle Marx'ın hayatından ve düşünce yapısından kısaca söz edilecektir. Marx 5 Mayıs 1818 tarihinde burjuva Yahudi bir ailede Almanya'da dünyaya gelmiştir. Aldığı eğitimle avukat olmuştur. Kapı komşuları Ludwig von Wesphalen Marx'ın düşünce dünyasının gelişiminde etkili olmuştur. Yunan düşünürleri, Friedrich Schiller'i ve Goethe'yi okuması yönünde yönlendirme yapmıştır. Bir dönem üniversite eğitim hayatında felsefeye yönelmiştir. Almanya'da belli bir süre çalıştıktan sonra işsiz kalması sonucu Paris'e taşınmıştır. Üniversite yıllarında etkilendiği Hegelci düşünce devam ederken, Fransız sosyalizminden ve İngiliz ekonomi politığından önemli seviyede etkilenmiştir. Paris'te kendisi gibi Alman asıllı olan Friedrich Engels ile tanışmış ve uzun süren düşünce yol arkadaşlığı başlamıştır. 1849 yılında Londra'ya yerleşmiş ve 1883 yılında hayatının sona ermesine kadar burada yaşamıştır (Yurdakul , 2018).

Filozof olarak Marx bütüncül bir filozoftur yani birçok sosyal bilim alanının tekâmül etmesinde pay sahibi olmuştur. Marx politik ekonomi sunarken, iktisadi mesele ile toplumsal meselelerin birbiri ile ilişkili olduğu varsayımına dayanmaktadır. Toplumsal ve ekonomik alanın tarihsel şartlara göre, insanların fiillerine göre değişim gösterdiğini savunur, bu iki alan arasında ayırım yapmaz bir bütün olarak görür. Toplumu her sınıfın kendi sınıfsal konumunu koruduğu, yaşamın devamı için maddi üretim ilişkisi içinde mücadele veren sınıfların bir bütünü olarak ortaya koyar. (Kırmızıaltın, 2018). Marx düşüncelerini yabancılaştırma kavramı üzerine kurgulamış ve iktisadi vaka olarak kapitalist üretim şekliyle somut bir çerçeveye ilk oturtan düşünür olmuştur ki bu düşüncenin Marx'ta oluşmasında Hegel ve Feuerbach'ın fikirleri etkili olmuştur. Toplumu ve tarihi materyalist perspektifte irdelemiştir. Çünkü Marx, Hegel'in¹ diyalektiğinden etkilenmesine rağmen onun idealizm düşüncesinin yerine materyalizm düşüncesini yerleştirmiştir (Yurdakul , 2018).

¹ George Wilhelm Friedrich Hegel 27 Ağustos 1770 tarihinde Stuttgart'ta doğmuştur. Alman idealizminin en önemli şahsiyetlerindendir. Hegel'e göre varlık diyalektik metoda uygun, sürekli gelişen süreçtir. Bu gelişmenin temelinde amaç vardır. Bu amaç geisttir yani bütün kainattır. Geist'in diyalektik süreci; kendini gerçekleştirme, bilme ve tanımadır. Yabancılaştırma ve dünyanın nesnelleşmesi Hegelci diyalektiğin en çok ilgilendiği konu olmuştur (Aydoğan, 2015). Hem yaşadığı dönem hem de ölümünden sonraki dönemde Almanya felsefe ve bilim dünyasını önemli derecede etkilemiştir. Hegel'e göre felsefe objelerin düşünce ile görülmesidir. Hegel metafizik öğretisinin son savunucusudur. Hegel' in ölümüyle okulu dağılma aşamasına girmiş ve sistemi çökmüştür. Hegel' in felsefesinin çözülmesine ilk tepki Hegelcilerden gelmiştir: Marx ve Ludwig Feuerbach. İlk başta Hegel'in idealist felsefi görüşündeydiler. Hegel sonrası Marx Materyalizm, Feuerbach ise natüralizm yolunda devam etmiştir (Gökberk, 1972).

Marx feodalizmden kapitalizme veya kapitalizmden komünizme geçişte ana vurguyu üretim ilişkileri üzerine yapmaktadır. Marx'a göre üretim ilişkileri değişirse toplum değişmektedir. Üretimin maddi şartları toplumun bütün alanına etki eder. Zihinsel üretim araçları şeklinde tabir edilmesi ile hukuki ve siyasi üst yapı şeklinde tabir edilmesi bu sonucu değiştirmez. Üretim sürecinde baskın olan güç, toplumun geri kalan kısımlarında da baskın olma gayreti içinde olacaktır. Toplumu toplum yapan ilişkilerin bütününde baskın olan güç, kendi görüşüne göre toplumu tesis etmektedir. Marx'ta toplumsal ilişki biçimi her dönemde aynı geçerli olacak şekilde değildir. Çünkü şartlar değiştikçe yeni bir dönemde yerini başka bir toplumsal ilişkiye bırakmaktadır. 15. yüzyıl toplumu, bu yüzyıldaki üretim ilişkilerinin şekillendirdiği toplumken, 19. yüzyıl toplumu ise bu yüzyıldaki üretim ilişkilerinden şekillenen toplumdur (Kırmızıaltın, 2018). Marx iktisadi zihniyet ile iktisadi yapı arasındaki ilişkiyi iktisadi yapının iktisadi zihniyeti belirlediği yönünde ifade etmiştir. El değirmeni ve zamanın teknolojisi olan iktisadi yapı, feodal düzen ve zihniyeti, buhar makinası ve endüstri devrimi iktisadi yapısı ise kapitalizmi ve kapitalist zihniyeti ortaya çıkarmıştır (Köksal, 2011).

Çıkar, Kırmızıaltın'ın (2018) aktardığı üzere, Marx'a göre insanı harekete geçiren temel saiktir. Bu saik tarihin her sürecinde, tüm insan ilişkilerinde ve toplumsal ilişkilerde var olan temel, sabit özelliktir. Toplumsal ilişkide üretim biçimi önemlidir, üretim şekli el değirmeni olan toplumun insanı ile üretim şekli buharlı değirmen olan toplumun insanı arasında farklılıklar vardır. Marx'ın birey rasyonaliyesinde birey tek değil toplumsal bir varlık olarak düşünülür ve sınıfsal ilişkiler bütününde kavranır. İnsanın rasyonaliyesinin temel saiki çıkar olduğu için bulunduğu sınıf içindeki konumuna göre çıkarı vardır ve buna göre hareket eder. Marx'a göre kapitalistin amacı gerçekte değişim değeri üretmektir, kullanım değeri üretmek değil. Bu üretimi yaparken girdilerin değerinden daha fazla bir değer olan, emeğin artması ile mümkün olan artı- değer üretmek istemektedir. Artı-değer için çalışma süresini artırmak veya emeğin verimliliğini artırmak gerekmektedir.

Maddi ilişkiler insan ilişkilerinin esasını oluşturmaktadır. Sınıfsal münasebetleri dikkate alan Marx, insanların toplumsal mevcudiyetlerini ekonomik hareketlerine bakarak değerlendirmektedir (Kırmızıaltın, 2018). Marx insanlığın gelişim sürecini maddi bir çizgide konumlandırmaktadır. Bunun sonucu insanlık tarihinin ekonomik güçlerin denetimi altında olduğunu belirtmektedir. Maddi çıkarlar insan ilişkilerine yön vermektedir. Marx' a göre sömürgeci kapitalist üretim şeklinin insanın kendi mahiyetini ortaya koymasını engellemektedir. Çünkü kapitalizm, insanı iktisadi yabancılaşmaya itmektedir (Yurdakul ,

2018). Yabancılaşma kavramını Aydoğan, (2015) şu şekilde tanımlamaktadır: “Nesne ile özne veya şuur ile şeyler arasındaki münasebetlerin tefessüh etmesi ya da öznenin ötekileşme durumu”. Marx’a göre kapitalizm insanı hedefinin eşiğine kadar getirir ve orada bırakır, çünkü insanlar, henüz kendileri olamamış, başka sınıfların insanlarıdır (Buğra, 2001).

Gökberk’in (1972) aktardığı üzere, bir toplumda Marx’a göre kültürün değişmesinin temel nedeni ekonomik üretim ilişkilerinin değişmesidir. Zamanın belli bir kesitindeki bir toplumun üretim biçimi ile kültürü altyapı ve üstyapı olarak sebep-sonuç ilişkisi içinde birbirine bağlıdır. Üstyapı alt yapıya bağlıdır. İktisadi yapı temelden değişirse, hukuki, siyasi, dini, felsefi ve ideolojik üst yapı da değişir. Üst yapı bağımsız değildir. Marx bu bağımlılığı şu şekilde izah etmektedir: İnsanlar üretmek için araç gereç kullanır. Bu araç gereçleri temin etmek insanlar arasında ilişkileri gerektirir. Bu durum da toplumda gruplaşmalara ve sınıflar arasında ihtilafa neden olur. Sınıflar arası çatışma bu yüzden kaçınılmazdır. Sınıf ilişkileri belli bir tarih dönemindeki belli bir toplumda siyaset, hukuk, ahlak, sanat, dünya görüşü ve dinde ne çeşitten anlayış ve görüşlerin hâkim olacağını belirler. Mülkiyet ilişkileri de sınıf ilişkilerini belirlemektedir.

3.2.3. Berkes’in Osmanlı Ekonomisi’ne Bakışı

Kızılkaya, *Niyazi Berkes: Teokrasi ve Laiklik* (2010) isimli çalışmasında, Berkes’in Osmanlı Devleti’nin yıkılma nedenleri ve yıkılmayı önleme çalışmalarını şu şekilde izah etmiştir: Osmanlı Devleti’nin kendi iç çelişki ve çatışma durumlarından dolayı yıkılma evresine girdiğini savunmaktaydı. Berkes Osmanlı’nın yıkılmayı önlemek için ortaya koyduğu önlem ve düzenlemelerini üç ayrı kategoride ortaya ifade etmiştir. Bu üç kategorileştirme şu şekildedir (Akt: Kızılkaya, 2010):

1- Pasarofça Antlaşmasından (1718) sonraki dönemde Osmanlı’nın karşısında güçlenmiş bir Hristiyan toplumun varlığını gördüğü dönemdir. Osmanlı bu durum karşısında radikal olmayan bazı önlemlere girişmiştir. Bu önlem alma girişimleri geleneksel yapıda olmamıştır, çünkü geleneksel yapıda bir sorun görmemişler, sorunun Avrupa’nın teknolojisini öğrenememesi olduğunu düşünmüşlerdir. Statükocu yapı bu düzenlemelerden rahatsız olmuş ve iç yapıda ilk çatışmanın fitili ateşlenmiştir.

2- İkinci önlem ve düzenleme 1826 ve 1860 yılları arasını kapsayan uygulamalardır. Tanzimat ve Islahat Fermanı bu düzenlemelerdendir. İdare, yasama, eğitim, hukuk alanında

reformlar ile düzenlemeler devlet tarafından yapılmıştır. Reformlar ile din geleneksel formatından uzaklaşmaya başlamıştır. Öncesinde toplumsal olan her şey din çerçevesi içinde görülürken, reformlar sonrası yenilikler din dışı düşünölmeye başlanmıştır. Din ile din dışı alan arasındaki fark 19. yüzyıl boyunca artmıştır. Yenilikçi ve statükocu kesimler arasındaki mücadelenin artmasına neden olmuştur. Anayasa zemininin olmayışı ve ulusal zihniyetten uzak olması sebebiyle güç mücadelesi Osmanlı'nın çöküşünü hızlandırmıştır.

3- Üçüncü basamak anayasal buhrandır. 1858 yılında başlayan 1878'e kadar süren anayasa belirsizliğidir. Osmanlı toplum yapısı parçalı, statik ve tabakalı formdadır. Tabakalar gerçekte sınıftır ancak yönetim bu sınıfların gerçek manada sınıf olmasını engelleyen yapıdadır. Gerçek anlamda sınıf yapısı olmadığı için toplumun devleti yönlendirmede etkisi yoktur. İslam devleti olarak görölen Osmanlı Devleti'nin anayasal bir forma bürünmesi Avrupa devletlerinin taklit edilmesinden ileri gelmektedir. Çünkü Osmanlı toplum yapısı Avrupa toplum yapısı gibi ulus ve halk kavramına sahip değildi. Oluşturulan kanun Padişaha kanun üstü pozisyon tanıdığı için zamanın ruhuna uygun olmayan kanun ortaya çıkmıştır.

Berkes'e (1985) göre eski Osmanlı ekonomi düşüncesi ve davranışı Osmanlı Devleti'nin tesisinden önce yerleşmiştir. Osmanlı sistemi İslami sistemden gelen bir sistem değildir, Büyük Selçuklular döneminden itibaren uygulanagelen, ilahi ve fiki yönü olmayan bir düşüncedir. Berkes İslami ve Osmanlı Orta Çağ gelenekçi düşünce ve davranışının ilkelerini şu şekilde ortaya koymuştur (Berkes, 1985):

- 1- Devlet ile toplum arasında net bir ayrım yapılması,
- 2- Toplum ekonomisinin devletin siyasal menfaatlerine göre şekillendirilmesi ve denetlenmesi,
- 3- Feodal tarım, kasaba sanayisi ve despotik merkezîyetçi yönetimin askerî-sınai blok gücü şeklinde, ekonomi kısımlarını birbirini etkilemeyecek şekilde beraber yürütmesi,
- 4- Serbest piyasa koşullarının ortaya çıkmasına engel olunması.
- 5- İç ve dış ticaret faaliyetlerinin hazinenin menfaatleri çerçevesinde yapılması,
- 6- Hazine gelirlerinin her türlü etkinin üstünde görülmesi ve gelirlerin toplanmasının kusursuz yerine getirilmesi.

Kızılkaya'nın (2010) aktardığı üzere Berkes'e göre Osmanlı düzeni Batı Avrupa'da uygulanmış olan feodal toplum yapısından farklı bir durum arz etmektedir. Osmanlı toplum yapısı ne feodal ne de teokrasydi. Osmanlı sistemi yeni şartlara ayak uyduramamış, gelişim

sağlayamamış ve sistem durmuştur. Topses (2011) ise Berkes'in Osmanlı toplumunda değişim düşüncesinin ortaya çıkmaması üzerine görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: Siyasal ve toplumsal değişim ya da ihtilalin meydana gelmemesinin nedeni zihinlerin gerici olmasından kaynaklanmaz, toplumsal, politik ve aynı zamanda iki kavramın da özünde var olan ekonomik durgunluk sonucu insanların zihninde gerici düşünce hasıl olmuştur. Bunun sonucunda Osmanlı toplumunda değişim düşüncesi ortaya çıkmamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI SOSYO-EKONOMİSİ: SABRİ ÜLGENER VE NİYAZİ BERKES KARŞILAŞTIRMASI

Berkes'e (1972) göre Osmanlı Devleti gibi yönetim sistemlerinin tam inceliklerine inmeden bakıldığında, bu yönetim sistemleri tûba² ağacına benzemektedir. Politika kuram ve biliminin geliştiği Batı gözlemcileri, Osmanlı ve Doğu devletlerini hep tûba ağacı gibi görmüşlerdir. Bu Batılı araştırmacılar “Despotizm” diye tabir ettikleri yönetim sistemlerinin temellerini merak etmekteydiler. Çünkü Batılı devlet sistemlerinin temelleri olan Grek ve Cermen geleneği, Doğu devlet yönetim sistemlerinin temellerinden farklılık arz etmektedir. Grek ve Cermen yönetim düzeninde politik güç, özel mülkiyet sahibi bir sınıfın gücüdür. Grek devleti köle sahibi olan toprak sahiplerinin devletiyken, Orta Çağ feodal devleti ise büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın devletidir. Aynı şekilde Batı Avrupa’da modern devlet, sermaye ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan ve emekçi sınıfın emeğinden kazanılan kârlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir. Oysa tûba ağacına benzeyen Doğu devlet yönetim sistemlerinde devleti kuranlar, yönetim işinde kullanacakları insanları yanlarına aldıktan sonra bu devleti yönetenler, gücü toprak senyörlüğünden ve köle sahipliğinden almamaktalar, gücü savaşçılık zanaatından elde etmekte ve bundan kazanç sağlamaktadırlar.

Berkes'e (1972) göre Osmanlı devleti kuruluş döneminden itibaren aşamalı bir vassallar hiyerarşisinin tepesinde en üstün krallık şekline dönüşmemiştir, yani feodal yapılı bir beylik ya da devlet olarak kurulmamıştır. Ekonomik üretim sınıflarının üstüne doğrudan doğruya, savaş ve fetihten kazanılmış güçle kendini konumlandırmıştır. Devlet ekonomik sınıfların üretiminin değerinden bir pay alarak servet edinmekteydi. Savaş ve fetih ortaklarına tımar

² Tûba ağacı, kökleri yukarıda, dalları ve yaprakları yerde olarak hayal edilen bir ağaç türüdür.

vermekte, sipahilerin aracılığı ile köylüden ve kentli halktan vergi toplamakta ve bunlarla hazine kurmaktaydılar. Devlet yönetiminde yer alanlar savaş ve fetih ortağı askerlerdir, ancak bu askerlerle olan ilişkisi karşılıklı feodal hak bağlantısı yani sözleşmeye dayalı bir ilişki değildir. Bu yönetim şeklindeki tek bir unsurun geçirdiği değişiklik ile devletin ikinci dönemine geçiş olmuştur. Devlet yönetiminde savaş ve fetih ortağı olan askerlerin değerlerinin yükselmesi ve gazilerin bir aristokrasi olmaya yönelmesi, padişahın despotik güç üstünlüğünün kurulmasına engel olmaktadır. Despotik güç üstünlüğünü sağlayacak tek şey savaş olacaktır. Savaş ve fetihlerin sürmesi için dışarıdan asker devşirilmesi, bunların yeni savaş girişimlerinde fayda sağlaması, toprak idaresinin yönetimi, eski savaş ve fetih ortağı askerlerin hanedanlar aristokrasisi kurmalarını önleme fırsatı sunmaktadır. Savaşlarda başarılı olan askerler daha sonra sipahi sınıfını oluştururken, fethedilen yerlerden devşirilen sipahi sınıfının karşısına konmuş ve padişahın iradesine bağlı kulları olan kapıkulu sınıfını ortaya çıkarmıştır.

Berkes'e (1972) göre Osmanlı düzeninde, kapitalist ekonominin gelişmesinin ilk işaretlerinden olan ticaret ve tefecilikle birikmiş parayı sanayi üretimine yatırma fırsatı yok denebilecek seviyedeydi. Sınıflar arasında yer değiştirime ilkesine aykırı olan düzen fikri, yani her sınıfın ait olduğu yerde, devlet tarafından kendisine tayin edilen yerde ve işlevde kalması ilkesine ters olduğu için sermayeci sahibi tüccarın, sanayi yatırımcılığa geçmesi bir ihtilal hareketi olarak görülmekteydi. Bundan dolayı tüccarlar kazandıklarını ekonomik yatırımlara dönüştürmezlerdi ya taşınmaz mülke yatırır ya da stoklar ve saklardı. Çok defa el koyma tehlikesi olduğundan gösteriş ve lüks mallar için fazla para harcayamazlardı. Muhtemelen bunun bir tepkisi olarak çok sofı gözükmeye çalışmaktaydılar. Fakat sofulukları ticaretle uğraşanları sevmeyen sınıf olan tasavvuf erbabı arasında aşağılanmaya ve alay konusu olmaya neden olmaktaydı. Tüccarlara iyi bakılmadığı ve ticaret uğraşı iyi bir zanaat sayılmadığından birçok bölgede Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ticaretle iştigal olurlardı ve muhtemelen bunlara bu yüzden daha da kötü gözle bakılırdı.

Bu bakımdan Berkes'e (1997) göre Batı Avrupa'nın feodal düzeni ile Osmanlı düzeni arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Osmanlıda görülen derebeylik feodalizm değildir, aynı şekilde tımar sistemi de toprak tutuculuğu düzeni değildir. Ezberci mantıkla, Osmanlı sosyo-ekonomik sistemini Batı Avrupa feodalizmine benzeterek incelemek kopyacılık örneği teşkil etmektedir. Bu çerçevede Berkes, Bilir'in (2019) aktardığı üzere, Osmanlı ekonomisinin feodal üretim şekline kısmen benzediğini, geri kalan kısmı ile hiç benzemediğini belirtmektedir. Kısmen varlığının bulunduğu yerlerde kapalı bir ekonomi ve

tüketim için üretim yapılırken; olmayan kısımlarda ise emtia üretimi yapan kent ekonomisi ve devlet bütçesiyle desteklenen ekonomi vardır.

Ülgener ise Osmanlının kapitalizme geçememesinin sebeplerini zihniyet dünyası üzerinden ele almıştır. Bu bakımdan Ülgener, Ayan'ın (2011) da belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'ndeki çözülmeyi anlatırken İslam'a dikkat çekmektedir. İslam'ın büyümeye ve kalkınmaya karşı olduğu sanısına kapılıp, Osmanlı da bundan dolayı çözülme sürecine girmiştir düşüncesi yanlıştır. İslam hiç ölmeyecekmiş gibi dünya felsefesi ile çalışmayı yeğlemektedir. Bu nasihati yerine getirirken aşırı mal ve dünya tutkusunu da yasaklamaktadır. Bu ilke zamanla yanlış anlamalara neden olmuş, zenginleşme, çok kazanma, servet sahibi olma günah ve kötü bir şeymiş gibi algılanmaya dönüşmüştür. Bunun sonucunda fakir ve yoksul bir ümmet ortaya çıkmıştır. Algılamalar zamanla İslam'ın gerçeği ve özü durumuna getirilmiştir. Osmanlı çalışma ve üretme kültürünü geliştirememiş, mal ve hizmet üretiminde kapitalistleşememiş bir devlet iken, bu devletin peygamberi ise çalışkan, para biriktiren, ticaret yapan, dışa dönük bir peygamberdir. Bu peygamberin tembellik ve fakirlik önermesi ve yaratıcının mesajını eksik ve yanlış anlatması söz konusu olamaz. Demek ki Kur'an ve sünnet dışında farklı bir İslami zihniyet doğmuş ve Osmanlının tarih sahnesinden çekilmesine neden olmuştur. Kuran dışı oluşum olan tasavvuf zihniyeti kapitalizmin ortaya çıkmasına set olurken, bu zihniyet; köyde, şehirde, avam ve havasta geniş bir destek kitleye sahip olmuştur.

Lonca teşkilatı, ıraktan ustaya doğru düzenli ve kapalı sınıflamasıyla "lonca zihniyeti"ni oluşturmaktaydı. Oysa rasyonalist iktisadi zihniyette düzenin tamamıyla farklı olduğu görülmektedir. Rasyonalist zihniyette kendi serbest akıl ve düşüncesinin belirlediği ilkelere göre tercih yapan ve kullanan insan karşısında bulunmaktadır. Batıda reform hareketleri insan aklının üstündeki bütün manevi otoriteleri kaldırarak, insanı din alanında vahiy ve ilhamı Allah'tan aracısız olarak kabul etme seviyesine kavuşturmuştur. Bununla iktisadi düşüncede rasyonalizmin temelleri atılmış olmaktadır (Ülgener S. F., 2006a). Ülgener isimli eserinde iktisat ahlakının denge sağlama unsurunu ise şu şekilde izah etmektedir:

Çıkış noktası olarak din faktörünü baş tarafa alınca, iktisat ahlâkı içinde, başından beri iki çelişik unsurun değişik nispetlerde karşı karşıya geldiği gözden kaçmayacaktır. Bir yanda, dünya malının, insanı Tanrı katından saptırma tehlikesi ve ona karşı zühd ve riyâzet! Diğer yanda, hayatı velev en mütevazı çizgide sürdürmenin vazgeçilemez aracı olarak mal mülk edinme ve o yüzden de yine vaz geçilemez olarak dünya malı ile ilgi ve ilişki; İktisat ahlâkı, din açısından, iki unsurun kâh birine kâh öbürüne ağırlık vermek suretiyle aralarını bulma yolunda harcanan gayretlerin bütünü olarak anlaşılabilir. İki kutup arasında ileri geri oynamalar kültür ve zihniyet tarihinin bir anlamda kader çizgisini tayin edecektir. İktisat ahlâkı, hangi zamana ve çevreye ait olursa olsun, ihtiyaç

tatmini yolunda insanın madde, çevre ve zaman ilişkisi ile içten doğru bir hesaplaşmanın ifadesi demektir (Ülgener, 2006d: 20).

Yukarda verilen alıntıda iktisat ahlakının denge unsuru sağlamasında kutuplardan birini temsil eden Melami'nin düşüncesinde dünya bir haz ve eğlence ortamı değildir ancak günahlardan kaçmak için uzağında durulacak bir yerde değildir. Melami için dünya işlenmesi, şekil verilmesi ve düzenlenmesi gereken yerdir. Dünya, Tanrının madde ve insan ile belirlediği yerdir. Tanrıya yakın olmak, onun hoşnutluğunu kazanmak için dünyaya uzak olmak yerine yakın olmak gerekmektedir (Ülgener S. , 2006d). Orta Çağ'ın kapitalist girişimci insanı ile basit esnaf yaşayışı arasında derin bir fark vardır. Basit esnaf tipi kendi dünyasına çekilmiş, zaman ve mekândan bütün ilgisini soyutlamışken, kapitalist girişimci tip ise hayatını sürekli çalışma ve çabalamaya uyarlamıştır. İlki yaşamak için çalışmakta iken ikincisi çalışmak için yaşamaktadır (Ülgener S. F., 2006a). Ülgener esnaflaşma zihniyeti ile tasavvuf arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin iktisadi faaliyetlere etkisini aşağıda verilen şekilde betimlemiştir:

Tasavvuf ve tarikat ahlâkı esasında yaşanan dünya ile ilişkisini alt ve orta sınıflar (küçük burjuvazi) üzerinden yürütmüştür. Şariat hükümlerinin ve ince mistik ayrımların tavanda ve doktrin katında bıraktığını tasavvuf sade, samimi ifade ve temsilleri ile esnaf ve partizan katlarına kadar taşımakla ahlâk kurallarına sağlam bir taban, bir çeşit pratik işlerlik kazandırmış oluyordu. Esasında birçok siyasî çalkantı ve esintilerini tasavvufun ve Özellikle Bâtını hareketlerin dışında anlamının mümkün olmayacağı çoktan gün ışığına çıkarıldığı gibi, esnaf topluluklarını da tasavvuf ve tarikatlardan soyutlayarak tek başına tanımanın mümkün olmayacağı yeterince anlaşılmış bulunmaktadır. Çağın İktisadî teşkilâtı ile dinî - mistik akımla arasındaki bağlantıyı kurmak ve açıklamak için fazla uzağa gitmeye hacet yoktur. Her iki tarafın aynı kuruluş prensibinde ve aynı temel çizgi etrafında buluştukları bilinmektedir. Birine vücut veren sebepler nelerse öbürüne hayat veren sebepler aynıdır. (huzursuz ortam, devamlı baskı ve takip) öbürüne hayat veren sebepler de aynıdır. Konuya o tarafı ile biraz aşağıda daha fazla değinilecektir. Sözü oraya getirmeden önce tasavvuf ve tarikatların Ortaçağ sonlarından bu yana esnaflaşma dediğimiz gövde hareketi ile aynı zamana rastlaması üzerinde bir kaç satırla durabiliriz. Basit gibi görünen rastlantıdan çıkaracağımız önemli sonuçlar vardır. Her şeyden önce, tarikatların hitap ettikleri kütlenin sözü edilen hareketle beraber orta ve ortadan yukarı tüccar olmayıp mütevacı ve basık ölçüleri ile çarşı esnafından oluştuğu gözden kaçmamış olacaktır. Tasavvuf onlarla hemhal, onlarla içli dışlıdır. Tasavvufu iş hayatına bakan yüzü ile ilk İslâm'dan ayıran çizgiyi o noktada aramak gerekecektir. İslâm'ın Allah'ın sevgilisi ilân ettiği "el-kâsib" şehirler-arası tüccardan yerleşik çarşı esnafına dönüşmüştür. Ölçünün daralıp basıklaşması ile beraber çarşı ve pazara bakış açısı da değişmiştir. Pazar, ilk İslâm'ın aldığı ölçülere nazaran çok daha ağır bir töhmet veya hiç değilse şüphe altındadır. İslâm ki cuma namazından sonra dahi Allah'ın fazlından rızık talebi için çarşı pazara dağılmayı emrediyordu. Kula yüklenen ibadet farızası da nihayet belli ve sınırlı bir zamana hasredilmişti. Tasavvuf ise tekke ve zaviyelerin özellikle tabanına zikir, murakabe ve hizmet yolunda oldukça ağır ve külfetli görevler yüklemiş olduğundan günün belli saatlerinden fazlasını çarşı ve pazar işine ayırmayı hoş karşılamayacaktı (geniş ve dışa açık ölçüleri ile Melâmilik meşrebinin sınırlı irfan merkezleri dışında fazla akisler bırakmadığını bir kere daha hatırlayalım). Pazar, çoğunluk gözünde bir hacet ve ihtiyaç için uğranacak ve iş tamamlanır tamamlanmaz acele dönecek, şeytan ve ehlinin takım takım kol gezdiği

“yalan yemin, haset ve niza (kavga) yeridir (Ülgener, 2006d: 112-113).

Ülgener’e (1981) göre Osmanlı Devleti’nin idari ve askerî sahada yükselme devrinin belki en yüksek noktasına kadar tırmandığı bir dönemde, iktisat ve toplum ufku halâ feodal zihniyette kalmaya devam etmekteydi. Çalışmayı ağılık ve ululuk düşüncesi ile kendinden daima uzaklaştıran ve başkalarına (hemen her sınıf tarafından itildikçe gayrimüslim azınlıklara) yükleyen, zenginliğe bile ancak unvan, asalet ve gösteriş için değer biçen bir zihniyetin varlığı görülmektedir. Batıda yeni zamanlardan beri görüldüğü üzere, ticarî kıymetleri ön plâna alan hareketli, aktif bir iktisat anlayışının Osmanlı’da uzun zaman gelişmemesinin nedenlerini toprağa dayalı ağır ve hantal zihniyette aramak yanlış olmayacaktır.

Ülgener (1981) Osmanlı toplumun iktisadi çözülmesi ve zihniyeti -esas değerleri ve kuruluşları ile ortaçağlaşmış bir dünyanın iktisat ahlakı ve çözülme devri zihniyeti- ikili bir ayrım üzerinde değerlendirmiştir. Kazanma hırsı kapitalist öncesi toplumun yabancı olduğu bir durum değildir. Buradaki mesele bu hırsın ve ihtirasın nereye evrileceğinin anlaşılmasından ibarettir. Batı ile Osmanlı’nın farklılaştığı noktayı bulmak için buraya bakılması gerekmektedir. Osmanlı normal ve alışılmış kazanç olanağını kaybetmesi sonucu belirsizliğe sürüklenirken, Batı ise kapitalist kurum ve hukuk formlarının kuruluşu ile çetin yollardan düzlüğe çıkmanın sistemini bulmuş olmaktadır. Toplamların değişim ve dönüşümünü her zaman ve yerde bir avuç gözük pek azınlık sağlamaktaydı. Batıda kapitalist zihniyetin gelişmesini ve yerleşmesini bir avuç burjuvazi sağlamıştır. Burjuvazi sermaye sahibi olarak esnaf ve üreticilerin arasına girdikleri her yerde toplumun alışageldikleri düzeni zemininden sarsan hareket meydana getirmekteydi. Osmanlıda ise tüccar, esnaf ve çiftçi diye diğer, Ümerâ, ulemâ ve fukarâ sınıfından bağımsızlığını sağlamış bir sınıfın varlığı bulunmamaktadır. Fakat Batıda tüccar bilhassa sermaye sahibi ayrı bir sınıf olarak tezahür etmiştir. Osmanlı’da sermaye sahibi denebilecek sınıf, gücü elinde bulunduranların kayırcı ve sıkıntı verici davranışları karşısında zayıflayarak istiklâline ulaşamamıştır. Osmanlı toplumunda ticari kazancın kibir ve gösteriş olarak görülmesi de diğer bir neden olarak görülmektedir. Osmanlı orta sınıf halkın bol ve refah yaşam arzusu, gösteriş, gurur ve azamet merakı, intisapla övünmesi, üstündeki reâyalık tozunu silkmek istemesi, bunların hepsi konak yaşamının ve toprağın ortaya çıkardığı ruhtur. Bu ruh feodal zihniyettir. Yönetim sınıfının da ruh ve zihniyet açısından feodal tabakadan farklılığı yoktur. Batı’nın üstünde bir seviyede olunan bir dönemde merkantil bir politika ortaya konamamasının nedeni feodal

zihniyette aranmalıdır. Türkislamoğlu (2021:279) ise Ülgener'in, Osmanlı'nın kapitalizme geçmemesinin nedenleriyle ilgili düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir:

Ülgener'in Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalistleşmemesinin nedeninin İslam olmadığını savunurken sorumluluğu dinin zaman içerisindeki görünümüne ve halkın yaşayışındaki şekline hâkim olmaya başlayan tasavvufa ve onun uzantısı olan Anadolu'daki ahilik/tarikat ilişkisine yüklediği anlaşılmaktadır. Sadece günlük rızkını düşünmenin yeterli olacağını; yarın için endişelenmeyi, dolayısıyla bir birikim yapmayı, birikim yapacak kadar kazanmanın peşine düşmeyi hoş görmeyen bir zihniyetin güdümündeki bu ilişkiler içinde kapitalist birey ortaya çıkamamıştır. Hâlbuki peygamberi tüccar olan İslam, “Kazancın onda dokuzu ticarettir” diye buyururken tasavvufun teşvik ettiği gibi sadece öte dünyaya yönelik bir yaşamı değil, bu dünyayı da boşlayan bir zihniyeti öngörmemiştir. Ancak Ülgener tasavvuf ve onun doğrultusundaki lonca/tarikat ilişkisine sorumluluğu yüklerken bu yapıların Anadolu'da hangi koşullarda ortaya çıktığını, toplumda niçin bu kadar kabul gördüğü, Osmanlı devlet yönetimiyle olan bağımlı göz ardı etmez. Ancak ağırlığı tasavvuf ve ona dayalı zihniyete vermiş görünmektedir.

Ülgener (2006c) İslam'ın ülkelerarası ticaretin iyi geliştiği kentleşmiş bir çevrede ortaya çıktığı gözükmektedir şeklinde ifade etmiştir. Kur'an'ın birçok ayeti ancak yoğun bir alışverişin var olduğu bir ortamda anlaşılabilir olan kelime ve cümle yapısındadır. Örneğin “onlar ki doğruyu verip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kâr bırakmaz” ifadesinin yer aldığı Bakara suresinde alışveriş, ticaret ve kâr kavramları bir arada kullanılmıştır. Toplumun alışık olmadığı, uzağında bir yaşam şekli olsa bu kavramları idrak edemezlerdi. İslam bir yandan piyasa ekonomisi ölçüsü ve karakteri taşıırken, diğer yandan savaş ganimetinden, zekât ve nafaka borçlarının toplanmasına kadar matematik üzerine kurulu bir ekonomi modeli sergilemektedir. İslam'ın vurgulanan karakter özellikleri nazara alınırsa, piyasa ekonomisi ve onun serbest rızaya dayalı mekanizmasının yanında İslam bu işleyişin insan ve toplumun varlığının üstüne sivrilme hamlelerinin karşısında da durmaktadır.

Berkes ve Ülgener'in analizleri doğrultusunda Osmanlı toplumunda yer alan köylü ile feodal sistemdeki serf arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa, aşağıdaki tablodan da görüldüğü üzere, benzer noktalar benzeşmeyen noktalardan daha fazladır. Ancak buradaki benzeşmeden dolayı Osmanlı devleti feodal bir devlettir sonucunu çıkaramayız. Yerel yönetici olan tımar beyi ile feodal senyör arasında benzerlik yoktur. Feodal beyin toprak üzerinde mülkiyeti sözleşmeye dayanmakta iken tımar beyi devletin görevlisi olarak çalıştığı için toprak mülkiyeti söz konusu değildi. Ayrıca feodal bey yargı yetkisi kullanırken, tımar beyi yargı yetkisine sahip değildi.

Tablo 3.1. Feodal Serf ve Özgür Köylü ile Osmanlı Köylüsünün Karşılaştırılması

Feodal Serf ve Özgür köylü	Osmanlı Köylüsü
Toprağa bağlı çalışmaktaydı, toprağı terk edemezdi ve toprağı satamazdı.	Toprağa bağlılığı vardı ve yaşadığı köyü değiştiremezdi ve toprağı satamazdı.
Serf toprağıyla beraber satılabildi.	Osmanlı köylüsünde satılma söz konusu değildi.
Serf ölünce mirasçısı toprağın vergisini verip mirası alabilirdi.	Osmanlı köylüsü ölünce toprak mirasçılara kalır ekstra vergi ödemezdi.
Serfin toprağı terk etmemesi için önlemler alınmıştır. Özgür köylü istediğı yerde yaşar, herhangi bir kısıtlamaya tabi değildi.	Osmanlı köylüsünün bulunduğu yeri terk etmemesi için önlemler alınmıştır.
Toprağın maliki değildi.	Toprağın maliki değildi.
Serf feodal beyin tarlasında haftanın belirli günleri ücretsiz çalışır, artı ürün ortaya koyardı. Özgür köylünün feodal beyin işlerinde çalışma zorunluluğı yoktu, isterse ücreti karşılığı çalışabilirdi ve feodal beye sadece vergi yükümlülüğü vardı.	Tımar beyinin yani sipahinin angarya adı verilen işlerinde ücretsiz çalışma yükümlülüğü vardı. Artı ürününü vergi olarak tımar beyine verirdi ancak tımar beyi bu vergi ile merkezi devlet adına asker beslerdi.

Dirliğin başında bulunan tımar beyi barış zamanında çiftçinin vergisini toplardı. Batı Avrupa’da senyör toprağın sahibi iken, tımar beyi mülkün sahibi olan padişahın topraktan gelir alma ortağıdır. Feodal sistemde senyör ile kral arasında sözleşme vardır. Senyöre mülkiyet ve siyasi hak tanınmıştır. Feodal sistemde iki yönlü ilişki söz konusudur, ancak tımar beyinde siyasi hak yoktur ve ilişkide tek yönlülük vardır. Feodal bey ekonomik konumda iken tımar beyi devlet görevi konumundadır. Sipahiler arasında sınıf olma bilinci olmamasının nedeni tımarların aynı sülale içinde miras olarak devam etmemesidir. Feodal gelenek, Osmanlıda kuşaklar arasında devamın olmamasından dolayı inkişaf etmemiştir. Tımar beyi devlet için asker yetiştirirdi. Tımar sayesinde devlet askerine maaş vermek, savaşa araç gereci hazırlamak maliyetinden kurtulmuş oluyordu. Savaşların artması tımarı hak edenlerin sayısında artışa neden olmuş, üretimin fazlalığı artan tımar sahiplerine gitmeye başlamıştır. Bu durum Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilemiştir (Berkes, 1972).

Aşağıdaki tabloda ise Osmanlı sistemi ile feodal ve kapitalist sistemler karşılaştırılmıştır. Görüldüğü üzere Osmanlı sistemi ile kapitalist sistem arasında sosyo-ekonomik açıdan merkezi devlet yapısının güçlü olması dışında benzer kısım bulunmamaktadır. Osmanlı sistemi ile feodal sosyo-ekonomik arasında benzer yönler az iken farklı yönler fazladır.

Tablo 4.2. Osmanlı Toplumunun Sosyo-Ekonomik Yapısı ile Feodal ve Kapitalist Toplumların Sosyo-Ekonomik Yapılarının Karşılaştırılması

Osmanlı Sistemi	Feodal Sistem	Kapitalist Sistem
Geçimlik ekonomidir	Geçimlik ekonomidir	Piyasa ekonomisidir
Merkezi devlet yapısı güçlüdür	Merkezi devlet yapısı zayıftır	Merkezi devlet yapısı güçlüdür
Toprak etrafında şekillenmiş üretim sitemine sahiptir	Toprak etrafında şekillenmiş üretim sitemine sahiptir	Sermaye ve meta etrafında şekillenmiş üretim vardır
Köylü toprağın maliki değildir	Serf toprağın maliki değildir	Özel mülkiyet söz konusudur

SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin kapitalizme geçememesinin sosyo-ekonomik arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle feodalizm ve kapitalizm kavramları ele alınmıştır. Feodalizm Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Roma kültüründen geriye kalan sosyo-ekonomik kalıntılar ile ortaya çıkan pre-kapitalist öncesi dönem olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan Roma imparatorluğunun yıkılması yeni bir üretim sistemine kapı aralamıştır. Romanın köle zihniyeti ile Cermen barbar zihniyetinin sentezi sonucu ortaya çıkan üretim biçimi feodalizmdir. Devletin güvenlik şemsiyesi altında yaşayan insanlar, devletin varlığı ortadan kalktığı zaman hayatta kalmak için kendi güvenliklerini kendilerini sağlamaları gerekmektedir. Roma zenginleri ile Roma'nın fakir ve mülke sahip olmayanlarını, bu kaos ortamı bir araya getirmiştir. Roma zenginleri, kendilerini korumaları için işsiz insanları asker olarak alıyor, ganimetten pay veriyordu. İlişki, süreç içinde değişiklikler göstermiştir. Toprağı kullanıma verme, ganimetin yerini almıştır. Efendisinin koruduğu kişi anlamına gelen vassal, 7. yüzyıldan itibaren ilişkinin yeni yüzü olmuştur. Vassal kendisine verilen toprağı işlettiren kişi iken düğ toprağı olduğı için kral tarafından yaptığı hizmet karşılığı bu unvanı alan kişiydi. Feodal toplum, senyör ile serf arasındaki feodal üretim ilişkisinden doğmuştur. Feodal üretimde artı ürüne lord tarafından el konulmaktadır.

Serfler haftanın belli günleri lordun tarlasında çalışmak zorundaydı, yani lordlar devletin bir parçası olarak artı ürünü bu şekilde alıyorlardı. Lorda ait mülkiyet şarta bağı bir mülkiyetti. Lordların para kazanmaya başlaması ile yaşam standartları yükselmiş, bunun sonucunda giderleri artmıştır. Lord, serflerin daha fazla vergi verecek durumda olmamaları nedeniyle kendi topraklarında daha fazla çalışmasını istemeye başlamıştır.

Feodal sistemde merkezi devlet güçlü yapıda değildi. Zaten güçlü bir merkezi devlet yapısında feodal sistemin ortaya çıkması zordu. Kral, soylulara belirli koşullar çerçevesinde toprağın kullanım hakkını verirdi. Soylular da alt soylulara toprağı tahsis ederdi ve bu

şekilde serflere kadar bu hiyerarşi devam ederdi. Serf ikamet ettiği yerden başka bir yere yerleşim için gidemezdi. Çünkü toprağa ve lorda bağlıydı. Serf öldüğü zaman toprağın kullanım hakkı varislerine kalıyordu.

Kısacası feodalizm ihtiyaçların giderilmesine odaklanan üretim tarzıydı. Orta Çağ'ın Batı Avrupa'sında insanlar geçimini sağlayacak kadar bir çaba ortaya koyardı. Fazladan bir çalışma düşünceleri yoktu. Orta Çağ'daki bu zihniyet karakteristik esnaf zihniyeti idi. Ancak bu dönemde gelişmeye başlayan uzun mesafeli ticaret kâr ve değişim için üretimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Servet ve para biriktirmenin amaç halini alması, feodal beylerin lüks yaşam isteği ve zevklerindeki değişmelere feodalizm karşılık verememiştir. Zorbalığın ve baskının artması, feodal beylerin daha fazla artı ürün isteği serflerin şehirlere kaçmasına neden olmuştur.

Bu süreç içerisinde uzun süren bir mücadelenin sonucunda ortaya çıkan kapitalizmde ise üretim ihtiyaçları karşılamak için yapılmaz, üretimin amacı kârdır, büyümedir, sermayenin artırılmasıdır. Geniş ölçekli üretim ve bu üretimi eritecek geniş ölçekli satışı gerektirmektedir. Marx'a göre kapitalizm genel olarak meta üretimidir. Tekelleşmeye yani monopole dayanmaktadır kapitalizm. Milletlerarası kaynaklardan yararlanmayı ister. Kapitalizmin temel yasası olan sınırsız sermaye birikimi tekelleşmeye götürmektedir.

Kapitalizmin Kuzey Avrupa'da ortaya çıkma nedenlerinden birincisi, dünya ile bütünleşik yapıda olması ve ekonomik etkinlik sağlayacak kadar büyük ve toplumsal beraberliği sağlayacak kadar da küçük yapı arz etmesidir. İkinci neden, Avrupa insanının daha rasyonel ve pragmatist karakterde olmasıdır. Üçüncü neden Roma İmparatorluğu'nun yıkılması sonucu Avrupa'nın içe kapanmasıdır, bunun sonucunda yaşam şartları zorlaşmış ve bu yaşam onları yeni bir arayışa itmiştir. Dini sultayı kullanan sınıfın dinde aşırılığa gitmesi rasyonel ve pragmatist olan Avrupa insanının dinin alanını daraltmasına neden olmuştur. Dördüncüsü haclı seferleri, coğrafi keşifler ile zenginlikleri artmaya başlamış, paranın dolaşımının ve tüketimin artması kapitalizmi ortaya çıkarmıştır.

Feodalizmden kapitalizme geçiş süreci literatürde sıklıkla tartışılan konulardan biridir. Bu konudaki temel görüşlerden ikisi Marx ve Weber'e aittir. Kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayan faktörleri Marx ve Weber farklı şekilde izah etmişlerdir. Marx, kapitalist sistemin kurucu unsurlarını mülkiyet ve sınıf örgütlemesi olarak yorumlamış ve mülkiyet ve sınıf örgütlemesini sermaye birikiminin ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Weber ise tarihin her döneminde görülen sermaye birikimi, kâr hırsı ve sömürge zihniyetinin kapitalizme gerekçe

sayılamayacağını ifade etmiştir. Weber bu unsurları şu şekilde sıralar: Servetin bir düzen ve plan dâhilinde, işletme kapsamında rasyonel zihniyetle üretime katılması ve tekrar sermaye birikimine ve bu döngü dâhilinde olan harekettir. Weber bu zihniyetin ortaya çıkmasını püriten düşünceye bağlamaktadır.

Bu çalışmada da söz konusu iki düşünürün Türk sosyoloji ve iktisat alanındaki en önemli iki temsilcisi özelinde Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı incelenmiştir. Marx'ın kapitalizm analizinden etkilenen Berkes Doğu devlet yönetim şeklini Doğu Despotizmi veya Asya Türü Devlet olarak betimlemiştir. Berkes bu yönetim biçimlerinin Asya coğrafyasında, Doğu uygarlık ve toplum sisteminde tarihi süreç içinde oluştuğunu belirtmiştir. Berkes Despotizmi eski düşünürlerin tanımlamalarından yararlanarak köle sahibi efendinin ve onun keyfi uygulamalarının olduğu ve hukuk kurallarından uzak yönetim sistemi olarak tanımlamaktadır. Berkes despotik toplumlarda iktidarı elinde bulunduranlar, savaş zanaatından servet kazanma peşinde olduklarını ve kazanılan serveti üretime katmadıklarını belirtir ve savaş yaparak serveti katlama düşüncesinde olduklarını savunur. Osmanlı üretim sistemini de despotizm sınıfına koymaktadır. Despotizm ile yönetilen toplumlar gelişmeye kapalıdır, statiktir. Despot yönetimin başladığı toplumlarda hanedan ailesi tarafından başlangıçta ekonomi canlanmaktadır. Süreç içerisinde toplum ile devlet arasındaki ilişki değişikliğe uğramakta, devlet yaşlandıkça ekonomideki canlılık bitmektedir. Toplum bu süreç sonunda gelişme ve değişim duygusunu kaybetmektedir. Despotik yönetim değişim önünde engel olarak durmaktadır. Batı Avrupa'da feodalizmin çöküşü sonrası ekonomik ve teknolojik unsurlar ortaya çıkarken, Doğu toplum düzeninde devlet ve statüko engelinden değişim ve gelişim yaşanmamaktadır. Berkes bu çerçevede -Marx gibi- altyapı temelli bir analizle Osmanlı'nın kapitalizme geçememesinin sebeplerini maddi temelde aramaktadır. Osmanlı Devleti'nin kendi iç çelişki ve çatışma durumlarından dolayı yıkılma evresine girdiğini, yıkılmayı önlemek için alınan önlemlerin etkili olmadığını savunmaktadır. Berkes Osmanlı ekonomi düşüncesi ve davranışının, Osmanlı kurulmadan önce yerleştiğini, Büyük Selçuklular döneminden itibaren uygulana gelen, ilahi ve fıkhi yönü olmayan bir düşünce şeklinde ifade etmiştir. Berkes'e göre Osmanlı düzeni Avrupa'da uygulanan feodal sistem olmadığı gibi teokrasi de değildi; ayrıca kapitalist özellik de taşımamaktaydı: Osmanlı kendine özgü bir yapıya sahipti.

Weber'in din ile ekonomi arasındaki ilişkiye dair bakış açısından etkilenen Ülgener ise Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin ortaya çıkmamasının nedeni olarak tasavvuf anlayışının Batını akımının hâkim olduğu zihniyet dünyasını göstermektedir. Batini tasavvufun rasyonel

insan tipinin çıkmasını engellediğini ifade etmektedir. Tasavvufun Melami kolunun kapitalizme götürecektir zihniyete sahip olduğunu belirten Ülgener, Melamilik'in Osmanlı toplumunda zayıf kaldığını ve etkinlik sağlayacak güçte olmadığını belirtmiştir. Ülgener'e göre merkezi yönetim ve ulema eli ile sermaye birikimi ve insanların para üzerinden hayatı şekillendirmesini ve kurgulamasını engellemiştir. Bu nedenle Batı Protestan ahlakın etkisiyle ortaya çıkan kapitalist düşünce ile rasyonalizme yönelmiştir. Doğu ve İslam dünyası Avrupa'nın tersine içe kapanmaya, dünya ticaretinden uzaklaşmaya başlamıştır. Ortaçağlaşma ve esnaflaşma düşüncesine girmiş, tasavvuf zihniyeti ile bu derinleşmiştir. Halbuki Ülgener'e göre İslam'da çalışmak yaratıcının emridir, bundan dolayı Batıdaki din reformunu beklemeye gerek yoktur. İslam Peygamberi "İbadetin yolları ondur, dokuzu helal rızık talebidir!" şeklinde çalışmanın önemini ifade etmiş başka bir yerde de "Yarın ölecekmiş gibi ibadetle, hiç ölmeyecekmiş gibi çalışmakla hayatı geçirmek" ifadesini kullanmıştır. İslam'ın öz kaynakları incelendiği zaman görülen manzara, Kalvinizmin kazanç ve çalışma öğretilerini aratmayacak seviyededir. İslam'ın ekonomik gelişmeyi engellediğinden bahsedilemez, bilakis İslam ticaretin yoğun yapıldığı bir yerde doğmuştur. Berkes ve Ülgener'in Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısında dair analizleri birlikte ele alındığında Osmanlı'nın kendine özgü bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Çünkü Berkes Osmanlı sisteminin despotik bir yapıda olduğunu, feodal ve kapitalist bir karakter taşımadığı görüşünde iken Ülgener ise Osmanlı Devleti'nin tasavvuf zihniyetinin etkisiyle kapitalizme ulaşmadığı görüşünü ifade etmiştir. Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı tam anlamıyla feodal, kapitalist ve despotik yapılardan herhangi biri ile aynı özelliklere sahip olmadığı için kendine has bir sistem olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, M., & Bilir , H. (2014). Gerçek bir âlim, mümtaz bir şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(26), 114-122.
- Acun , F. (2001). Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde devletin Rolü: Karahisar Örneği. *Belleten*, 65(242), 161-192.
- Acun, F. (2007). Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları: Osmanlıdan Cumhuriyet'e Değişme ve Süreklilik. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(15), 39-64.
- Ağdemir, Z. (2019). Fizyokrasi ve Vergiler: Tarihsel Toplumsal Bir Analiz. *Fiscaoeconomia*, 3(2), 161-197.
- Akça, G. (2007, Kasım 29). Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 6(1), s. 57-68.
- Akdağ, M. (1963). Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730 - 1839. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(14), 51-61.
- Aktolga, M. R. (2022). *Osmanlı'dan Bu Yana Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Diyalektiği*. Hollanda: Alter Yayıncılık.
- Aktüre, S. (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 101-128.

- Akyılmaz, G. (2004). Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf-Reaya Ayrımı. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), s. 58-78.
- Alptekin, M. Y. (2015). Kapitalizmin Ortaya Çıkışı: Jeo-Kültürel Yaklaşım. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 231-241.
- Anık, M. (2012). Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(27), 117-130.
- Aslan, C. (2011). Türk Çağdaşlaşmasının Düşünürü Olarak Niyazi Berkes. *Topses içinde, Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı* (s. 1-7). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ayan, D. (2011). Sabri F. Ülgener'in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri. M. Yılmaz içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 179-204). Ankara.
- Aydemir, C., & Genç, S. Y. (2011, Mayıs). Ortaçağın Sosyoekonomik Düzeni: Feodalizm. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(36), 226-241.
- Aydemir, C., & Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin Ortaya Çıkışı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15).
- Aydın, M. K. (2012, Nisan). Kapitalizm Neden Vazgeçilmezdir? *Sakarya İktisat Dergisi*, 1(1), 23-48.
- Aydoğan, E. (2015, Haziran). Marx Ve Öncüllerinde Yabancılaşma Kavramı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(54), 273-282.
- Aytaç, Ö. (2004, Aralık). Kapitalizm ve Hegemeonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman. *C.Ü Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 115-138.
- Bal, O. (2011). Ekonomik Sistem Olarak Kapitalizmin Evrimi Ve İstihdam. *Kocaeli Üniversitesi IJOPEC konferansı*, (s. 1-26).
- Barkan, Ö. (2011). Research on The Ottoman Fiscal Surveys. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 51(1), 1-11.

- Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10(1), s. 157-175.
- Berkes , N. (1972). *Türkiye İktisat Tarihi* (2 b., Cilt 1). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes , N. (1997). *Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler-1*. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- Berkes, N. (1972). *Türkiye İktisat Tarihi-I* (2. Baskı b., Cilt 1). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1975). *Türkiye İktisat Tarihi-II* (Cilt 2). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1985). *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Berkes, N. (1997). *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?-1*. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- Berkes, N. (1997). *Unutulan Yıllar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, N., & Anday, M. C. (2017, Temmuz-Ağustos). Teokrasi ve Feodalizm. *Anlık*(3), 24-29.
- Berktaş, H. (1983). *Kabilelerden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayın.
- Bilir, H. (2019). Entelektüel Bir İktisatçı: John Maynard Keynes. *Dört Öge*(16), 83-96.
- Bilir, H. (2019). Why Did the Ottoman System Fail in its transition to Capitalism? A Study on Sabri F. Ülgener and Niyazi Berkes. S. Evci, & V. Arya içinde, *Theories and Critics in Economics Management* (s. 25-40). London : IJOPEC .
- Braudel, F. (2013). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (İ. Yergüz, Çev.) Say Yayınları.
- Buğra, A. (2001). *İktisatçılar ve İnsanlar* (3. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politikasına Yeniden Bir Bakış. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 63-96.

- Bulut, M. (2021). *Osmanlı Dünyası ve Batı Ekonomisi*. (Ö. K. Buhari, Dü.) İstanbul, Beyoğlu: İnsan Yayınları.
- Cafiero, C. (1996). *Karl Marx: Kapital* (Cilt 1). (R. N. İleri, Çev.) İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Coşkun, İ. (2012). Niyazi Berkes Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(2), 49 - 86.
- Çizakça, M. (2006). Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları. *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması*, 21-32.
- Çizakça, M. (2019). İktisat Tarihi Açısından Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, 73-84.
- Demirpolat, A. (2003). Türkiye’de İslami İktisat Ahlakı’nın Yükselişi, Rasyonalite ve Kapitalizm: Konya Örneği. *Selçuk İletişim*, 2(4), 194-201.
- Dinar, G. B. (2018). *İktisat Sosyolojisi Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma*. (A. Eren, & E. Kırmızıaltın, Dü) Ankara: Heretik Basın Yatın Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi.
- Dinar, G. B. (2018). Webw’ın İktisat Sosyolojisi Yaklaşımına Genel Bir Bakış. A. Eren, & E. Kırmızıaltın içinde, *İktisat Sosyolojisi Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma* (s. 201-222). Ankara: Heretik Basın Yatın Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu: Marksist Üretim Tarzı Kavramı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. (F. Akar, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Dowd, D. (2008). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Duran, H., & Torun, F. (2010). Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme. *Istanbul Journal of Sociological Studies*(42), s. 63-75.

- Durgun, F. (2022). Avrupa Tarihçiliğinde Feodalizm Kavramı Üzerine Tartışmalar: Bir Değerlendirme ve Öneri. T. T. Kurumu (Dü.), *Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*. içinde 2, s. 175-186. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eğilmez, M. (2012, Aralık 07). *Vergi Tahsilâtının Özelleştirilmesi*. Kasım 15, 2022 tarihinde Kendime Yazılar Mahfî Eğilmez: <https://www.mahfiegilmez.com/2012/12/vergi-tahsilatnn-ozellestirilmesi.html> adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2015). *Mikro Ekonomi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2018). *Değişim Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem , E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri Ve Zaafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(48), s. 17-44.
- Eren , F. (1987). Osmanlı Dönemi Vakıfları. *Vakıf Haftası Dergisi*, s. 195-201.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klâsik Dönemindeki ‘Eşraf ve A‘yan’ Üzerine Bazı Bilgiler ,. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi 3/The Journal of Ottoman Studies*, 105-118.
- Faoqhi, S. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. (A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Farooqhi, S. (2018). *Osmanlılar Kültürel Tarih*. (Ç. Sümer, Çev.) Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Fülberth, G. (2008). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (S. Usta, Çev.) Yordam Kitap.
- Genç , M. (2019). Osmanlıda İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri. A. M. Küçükkalay içinde, *İktisadi Düşünce Tarihi* (s. 207-211). İstanbul: Beta Yayın.
- Genç, M. (2007). *Osmanlı: İktisadi ve Ticari Yapı*. TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#9-iktisadi-ve-ticari-yapi-normal> adresinden alındı
- Gençoğlu, A. Y. (2012). Kapitalizmin Temel Nitelikleri Açısından Emegın Konumu. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(1), 98-116.

- Gençoğlu, A. Y. (2013). Ticari Kapitalizimden Sanayi kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(14), 79-94.
- Gençoğlu, A. Y. (2020). Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*(14), 237-256.
- Gökberk, M. (1972). Hegel'in Felsefesi-Yaşayan Yönleriyle. *Felsefe Arkivi*, 18, 11-22.
- Gümüş, T. T. (2010). Feodalizm: Avrupa Tarihinde Yeni Yaklaşımlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), 39-64.
- Güneş, G. A. (2015). Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 1-30.
- Gürkaynak, M. (2003). Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 275-290.
- Hanar, M. (2018). Fatih William ve İngiltere'de Feodal Ssistemin Kurulması. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 43-51.
- Hilton, R. (2000). Yorum. M. Dobb, K. H. Takahashi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Ç. Yetkin, Çev., s. 111-122). Kaynak Yayınları.
- Hira, İ. (2000, Haziran 1). Max Weber'in Yöntem Anlayışı. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, s. 45-58.
- Huberman, L. (1990). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalcık, H. (2022). *Osmanlı ve Avrupa : Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri* (11.Baskı b.). (C. Dalgakıran, Dü.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Kara, F. Z., & Bıyık, H. (2016). İslam Ekonomisinde İnsan Modeli: Rasyonel İnsandan İslami İnsana. M. Akıncı, & G. N. Şafak içinde, *1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 575-584). Aksaray.

- Karaman, K. K., & Pamuk, Ş. (2010). Ottoman State Finances İn European perspective. *The Journal of Economic History*, 70(3), 593-629.
- Karpat, K. H. (2019:77). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi* (2.Baskı b.). İstanbul: Timaş Yayın.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. (K. Emiroğlu, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Kaymak, M. (2005). Ulusların Tarımsal Zenginliği Adam Smith ve Fizyokrazi. *Ekonomik Yaklaşım*, 16(54), 1-25.
- Kırmızıaltın, E. (2018). *İktisat Sosyolojisi Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma*. (A. Eren, & E. Kırmızıaltın, Dü) Ankara: Heretik Yayınları.
- Kızılkaya, A. (2010). Niyazi Berkes: Teokrasi ve Laiklik. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 6(24), s. 275-282.
- Kodaman, B. (2007). Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(16), s. 1-24.
- Köksal, İ. (2011). İktisadi Zihniyet. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 297-305). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve Köylülük:Ağalar, Üretenler, Patronlar* . İstanbul: Yordam.
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1(8), 57-71.
- Küçükcalay, A. M. (2019). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta Yayın.
- Küçükcalay, A. M. (2019). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Beta basım Yayın.
- Küçükömer, İ. (2014). *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması* (5.Baskı b.). İstanbul: Profil Yayıncılık.

- Mardin , Ş. (2012). *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (1966). *Kapital* (Cilt 1). (M. Selik, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Kapital* (Cilt 2). Ankara: Sol Yayınları.
- Masca, M., & Bahar, O. (2012). *İktisadi Düşünce Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Öksüz, E. (1980). Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler. *Sosyal Konferansları Dergisi* , 81-92.
- Öz, M. (2007). *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (T. İ. Merkezi, Prodüktör) 10 25, 2022 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#10-osmanli-toplumu> adresinden alındı
- Özdemir, S. (1998). Türkiye'de "Zorunlu Çalışma" Uygulamaları. *Journal of Social Policy Conferenc*(41-42), 181-214.
- Pamuk , Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (7. Basım b.). (G. Aksay , Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peker, H. S. (2015). Avrupa’da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), s. 1-12.
- Rand, A., & Yayla, A. (2005). Kapitalizm Nedir? *Liberal Düşünce Dergisi*(37), 165-184.
- Sayar, A. G. (2007, Haziran). *Sabri Ülgener’in Açtığı Pencereden Zihniyet-Din-Ekonomi İlişkisine Bak*. Aralık 04, 2022 tarihinde Türk Yurdu: <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3652> adresinden alındı
- Sayar, A. G. (2008, Mayıs). Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme. *İş Ahlakı Dergisi*, 1(1), s. 123-136.

- Sayar, A. G. (2011). Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu. M. Yılmaz içinde, *Sabri Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 13-18). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 53-69.
- Swedberg, R. (2019). *Max Weber ve iktisat sosyolojisi düşüncesi*. (C. B. Aydın, Çev.) İstanbul: Dergah.
- Sweezy, P. M. (2000). Bir Eleştiri. M. Dobb, K. H. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Ç. Yetkin, Çev., s. 15-47). kaynak Yayınları.
- Şafak, N. (2012). Osmanlı Kuruluş Döneminde Devlet. *Belleten Dergisi*, 76(276), 431-454.
- Şahin, R. (1994). Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nda Neden Başlamadı? *Business, Economics and Management Research Journal*, 2(1), 1-16.
- Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 56-90.
- Şengül, F. N. (2017). Max Weber ve İslam. *Journal of Analytic Divinity*, 1(1), 83-100.
- Takahaşi, K. H. (2000). Tartışmaya Bir Katkı. M. Dobb, K. H. Takahaşi, P. Sweezy, C. Hill, & R. Hilton içinde, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş* (Ç. Yetkin, Çev., s. 60-96). Kaynak Yayınları.
- Tatar, H. C. (2012). Din ve Kapitalizm. *Journal of Economy*(45), 149-168.
- Toprak, Z. (2017). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Topses, M. D. (2011). *Niyazi Berkes' in Sosyoloji Anlayışı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Topses, M. D. (2011). *Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Tuna, K. (1989). Feodalizm Tartışmalarında Yeni Bir Ele Alış Denemesi: Feodal Düzen ve Şehir. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 197-222.

- Türkislamoğlu, E. (2021). Sabri F. Ülgener'in Düşünce Dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu Neden Kapitalistleşemedi?" Sorusunun İzini Sürmek. *İstanbul İktisat Dergisi - Istanbul Journal of Economics*, 251-282.
- Uzun, M. C., & Afşar, B. (2019). Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*(3), s. 54-93.
- Ülgen, P. (2010, 01 01). Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış. *Mardin Artuklu Üniversitesi Mukaddime Dergisi*, 1(1), 1-18.
- Ülgener , S. (2006d). *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. (1940). İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(0), 351-380.
- Ülgener, S. (2006). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. (2006a). *Tarihte Darlık Buhranları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayinevi.
- Ülgener, S. F. (2006a). *Makaleler*. (A. G. Sayar, Dü.) İstanbul: Derin Yayınları.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel Kapitalizm*. (N. Alpay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Yasa , B. D. (2017). İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 281-298.
- Yerlikaya, T. (2019, Haziran 15). Niyazi Berkes ve Daniel Lerner'da Türkiye Modernleşmesi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 15(56), s. 235-250.

- Yılmaz, F. (2011). Sabri F. Ülgener ve Liberalizm. M. Yılmaz içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 85-102). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yılmaz, M. (2011). Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakârlık. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 47-81). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yılmaz, M. (2011). Sunuş. M. Yılmaz, & M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 7). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yörük, A. (1987). Prof. Dr. SABRİ F. ÜLGENER. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1-4), s. XV-XXIV.
- Yurdakul, Ç. (2018). Marx'ın Tarih Anlayışı: Tarihsel Materyalizm. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(3), s. 1-19.
- Zorlu, A. (2011). Sabri F. Ülgener' i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Sabri Fehmi Ülgener Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız* (s. 251-276). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı.

AKSARAY TEZ DEĞERLENDİRME FORMU

Aksaray Üniversitesi Tez Değerlendirme Formu		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapakta ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak formatı kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 6 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	

Bu tezin tarafımdan “Tez yazım kuralları” okunarak dikkatlice hazırlanmış olduğunu ve doğabilecek her türlü olumsuzluktan sorumlu olacağımı kabul ederim.

Öğrencinin imzası